

ПРОФСПІЛКОВЕ ЗАКОНОДАВСТВО І БОРОТЬБА ТРУДЯЩИХ ЗА СВОЇ ПРАВА В ПЕРІОД 1905 – 1917 рр.

Революційні події 1905 р. викликали до життя нові форми громадської самодіяльності пролетаріату. Такими стали ради робітничих депутатів, які виконували функції владних органів під час страйків та інших виступів. Однак вони не могли підмінити собою професійні спілки, які щоденно займалися захистом інтересів працюючих.

Глибокий конфлікт між владою й народом, працею і капіталом не лише загрожував правлячому режимові, а й далі погіршував економічну ситуацію у країні. Страйки та локаути спричинили різкий спад виробництва, погіршення ринкової кон'юнктури й матеріального становища працюючих. Життя підказувало, що в даній ситуації не можна обмежуватися лише протестними формами боротьби, а слід шукати шляхи до компромісу, взаєморозуміння, узгодження корпоративних та класових інтересів великих суспільних груп. Коли у власників підприємств і робітників з'являлося стійке усвідомлення необхідності нових підходів до розв'язання суперечностей, вони успішно долали будь-які перешкоди.

1 лютого 1905 р. вперше в Україні було укладено колективний договір на правовій основі між правлінням Російського паровозобудівного й механічного товариства та директором Харківського паровозобудівного заводу, з одного боку, й групою уповноважених від робітників, - з іншого. Угоді передували страйк і вибори комісії робітників, яка розпочала переговори з керівництвом підприємства. Згідно з договором вона дістала право розбирати конфлікти між працюючими та адміністрацією, з'ясовувати причини звільнення робітників, наглядати за правильністю надходження й витрат штрафних відрахувань, брати участь у розгляді питань про зміни розцінок підрядних робіт, а також за необхідності вести переговори з директором заводу. Текст документа визначав порядок виборів уповноважених до складу комісії, їх права та обов'язки¹. 11 лютого подібну угоду підписали власники харківських друкарень та їх трудові колективи. На такий самий крок зважилися власники та адміністрація заводу Гельферіх-Саде, що сіли за стіл переговорів з уповноваженими від робітників у серпні 1906 р. Тексти колективних договорів містили зобов'язання щодо тривалості дня і відпусток, норм виробітку, штрафів, заробітної плати, охорони праці, санітарно-гігієнічних умов на виробництві.

Поява перших колективних договорів свідчила, по-перше, про недоліки в необхідній нормативній базі, яка б регулювала сферу праці, а то і її відсутність, а, по-друге, про здатність робітників брати активну участь у виробленні нових умов найму, формулювати та закріплювати їх у відповідних юридичних документах.

Досвід боротьби пролетаріату проти експлуатації, за свої соціальні права в кінці ХІХ - на початку ХХ ст. став однією з головних передумов масового профспілкового руху. Політичні партії (загальноросійські й українські) не могли стати органами повсякденної боротьби за інтереси пролетаріату навіть тоді, коли це відбувалося в їх назві (наприклад, РСДРП) чи програмних положеннях. Маючи вузьку соціальну базу, політичні партії лівої орієнтації

об'єднували незначну частину робітників і малопомітно впливали на основні пролетарські маси. До того ж ліворадикальні, революційні засоби, які вони використовували у протистоянні з царським режимом і капіталом, відлякували багатьох робітників від їх акцій. Тому профспілки почали виникати і діяти не завдяки тим же більшовикам чи народникам, як про це твердила література радянської доби, а швидше супроти, як альтернатива безкомпромісній конфронтації й непримиренності.

Прагнучи залучити пролетарські верстви як політичну силу до сфери свого впливу, політичні партії соціалістичного спрямування включали до своїх програм цілі соціально-економічні блоки, що мали привабити до них нових членів. Так, РСДРП мала одну з найбільш радикальних програм, у якій декларувалися не лише загальнодемократичні свободи, а і перетворення пролетаріату на провідну силу суспільства - гегемона. В резолюції про професійний рух II з'їзду РСДРП (1903 р.) наголошувалося, що завданням партії у цій галузі є "керівництво повсякденною боротьбою робітників за поліпшення умов праці й агітація за усунення всіх тих перешкод, які ставляться професійному рухові законодавством російського самодержавства, словом - об'єднання розрізних зібрань окремих груп робітників у єдину організовану боротьбу робітничого класу"². До цього рішення долучалася резолюція з'їзду про фабричних старост, у якій членам РСДРП рекомендувалося брати участь в їх виборах, щоб домогтися революційного складу останніх.

Українська народна партія (1902 р.) вважалася "партією українського міського й сільського пролетаріату" і виступала за 8-годинний робочий день, скорочення останнього на шкідливих виробництвах та зменшення його для підлітків 16-18 років; заборону праці дітей за наймом; охоронні заходи щодо працюючих вагітних жінок. УНП виробила ряд пропозицій, спрямованих на поліпшення санітарно-гігієнічних умов і безпеки праці, впровадження пенсійного забезпечення по інвалідності, створення незалежного від робітників та підприємців інспекторату. Керівництво партії домагалася, щоб зробити дані вимоги "основними державними законами охорони праці"³.

Українська демократична партія (1905 р.) відстоювала "введення детально розробленого законодавства для забезпечення нормального становища пролетаріату, як сільськогосподарського, так і промислового й з метою гарантії його від експлуатації встановити тривалість робочого дня, засоби до збереження здоров'я робітників у зв'язку з їх статтю та віком, забезпечити їх від інвалідності, винагороди працюючим за всякі втрати, заподіяні їм під час роботи на підприємстві тощо"⁴.

Українська радикальна партія (1905 р.) висунула гасла подолання нерівності в правах на засоби виробництва, ліквідації умов для експлуатації; встановлення 8-годинного робочого дня дорослих і 6-годинного - для підлітків 14-18 років; заборони дитячої праці, понаднормових робіт, обмеження нічної й жіночої праці (зокрема вагітних жінок); надання допологових та післяпологових відпусток; повного відшкодування роботодавцем втрати працездатності чи каліцтва на виробництві; безплатної медичної допомоги від власників підприємств на випадок хвороби; соціального страхування від старості й нещасних випадків; незалежного контролю фабричної інспекції за санітарно-гігієнічними умовами праці; юридичної відповідальності підприємців за недотримання законів про охорону праці⁵.

Однак, незважаючи на досить детально вироблені положення, які

торкалися соціального захисту трудящих, вони залишалися у чисто декларативній площині, оскільки не підкріплювалися дійовими механізмами для їх реалізації. Для повсякденної, кропіткої роботи по розв'язанню поточних проблем і суперечностей, які виникали між найманими працівниками й підприємцями, потрібні були інші, неполітичні інституції корпоративного характеру - тобто професійні спілки.

Організаційні елементи профспілок формувалися в ході діяльності виборних заводських комісій, делегатських або депутатських зборів, комісій уповноважених тощо. Діючи на підставі закону про фабричних старост, вони у роки революції зі згоди властей і підприємців поступово розширювали коло своїх повноважень. На поступки в даному питанні пішли також цілі об'єднання капіталістів. На нараді представників гірничопромисловців Півдня Росії (Харків, лютий 1905 р.) було визнано право робітників на скликання зборів для обговорення виробничих питань та висування виборних, які зможуть відстоювати права працюючих перед адміністрацією. Вони укладали угоди з дирекцією підприємств, а місцева влада затверджувала їх.

В ході лютогового страйку на заводі Гартмана у Луганську адміністрація змушена була погодитися на існування депутатських зборів. Тоді ж на підставі угоди з дирекцією розпочали діяльність делегатські збори Брянського металургійного заводу в Катеринославі. Порядок виборів делегатів від робітників, їх повноваження, функції заводських зборів депутатів викладалися у "Правилах про старост чи депутатів суднобудівного, механічного й ливарного заводів у Миколаєві", вироблених і затверджених керівництвом підприємств та представниками трудових колективів 24 березня 1905 р. Протягом лютого-квітня 1905 р. представницькі органи робітників виникли на Південноросійському машинобудівному заводі у Києві, арматурному в Миколаєві, металургійних підприємствах Юзівки й Кам'янського, залізничних майстернях Києва, Катеринослава, Харкова, Олександрівська. До осені того року налічувалося близько 30 заводських комісій, делегатських і депутатських зборів.

Організація професійних спілок була справою новою і складною. Інерція мислення, пасивність, страх перед можливим звільненням, безробіттям та репресіями сповільнювали процес формування об'єднань і зростання кількості їх членів. Ще у березні 1905 р. установчі збори уповноважених від робітників Жилівського рудника Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії заснували спілку й обрали її правління. Однак лави останньої зростали повільно, а спроби організувати страйк зривалися консервативною частиною службовців. Лише в серпні спілчани зуміли переконати колег у необхідності більш рішучих дій. Страйк швидко придушили, а після арешту його ініціаторів спілка припинила існування.

Влітку виникла низка професійних спілок на середніх та дрібних підприємствах і в ремісничих майстернях: у Києві - взуттєвих заготівельників, Харкові - друкарів, слюсарів, робітників механічних майстерень, будівельників, шевців, тютюнників, прикажчиків, Одесі - машинобудівників, друкарів, булочників, кравців, портових робітників та моряків Чорноморського торговельного флоту ("Морська реєстрація"). Включившись у страйкову боротьбу, професійні об'єднання домагалися поступок від власників підприємств. Після двотижневого страйку в травні 1905 р. київська спілка взуттєвих заготівельників домоглася підвищення зарплати на 10%, відміни понаднормових робіт,

запровадження у майстернях правил внутрішнього розпорядку. Страйк робітників тютюнової фабрики в Кременчуці, який відбувся під керівництвом професійної спілки, завершився підвищенням їх зарплати на 25%.

Провідні позиції в профспілковому русі продовжували займати залізничники. У Харкові виникла Південноросійська професійна залізнична спілка. В червні 1905 р. започатковано нелегальну спілку робітників і службовців Катерининської залізниці. Посланці з України взяли участь у II з'їзді Всеросійської залізничної спілки, що відбувся в Москві у липні 1905 р. Політичні суперечності довкола питання про "нейтральність", "позапартійність" профоб'єднань розкололи ВЗС. Південноросійська спілка вийшла з неї й пішла за більшовиками.

Вересень 1905 р. позначений спробою створити всеросійське об'єднання профспілок. На нараді у Харкові обрано перший в імперії міжспілковий керівний орган - Центральне бюро професійних спілок (ЦБПС), який контактував з відповідними об'єднаннями Петербурга, Москви, інших міст з метою скликання їх з'їзду чи конференції.

З 24 вересня до 7 жовтня 14 делегатів профспілок Петербурга, Харкова, Катеринослава, Нижнього Новгорода та Сормова на нелегальних нарадах у Москві обговорювали питання професійного руху. Ці наради увійшли в історію під назвою I Всеросійської конференції профспілок. Дискусії точилися в основному довкола партійних впливів на них. Більшовики опонували меншовикам, есерам і кадетам у питанні про незалежність професійних об'єднань, звинувачуючи їх у тому, що вони спрямовують діяльність останніх на тред-юніоністську орієнтацію. Скеровуючи спілки на активну боротьбу проти капіталу, конференція рекомендувала створювати обласні та районні центральні бюро профспілок і ухвалила рішення про скликання в грудні 1905 р. у Москві Всеросійського з'їзду спілок з метою створення єдиного центру й вироблення програми дій на майбутнє.

Такими були перші кроки на шляху консолідації професійних спілок та створення їх єдиної стратегії.

Скориставшись проголошеною маніфестом 17 жовтня свободою, трудові колективи почали активно створювати професійні об'єднання, хоча офіційного дозволу і відповідної нормативної бази на це ще не існувало. На початку листопада збори київських токарів, столярів, різьбярів ухвалили рішення про створення профспілки. Її завдання вбачалося не лише в захисті економічних потреб, а й у тому, щоб здійснювати "найширшу освіту робітничого класу та виховання його для свідомого громадського життя і відстоювання його політичних інтересів"⁶. Майже одночасно виникла професійна спілка пекарів Києва, до якої увійшли близько 250 чол. Спілка друкарів міста об'єднала не менше 600 робітників. А всього в той період почало діяти 18 спілок, які орієнтувалися на поліпшення економічного становища своїх членів та встановлення для них 8-годинного робочого дня.

Активно діяли й ті профспілки, що були створені раніше. Так, спілка Жиленського рудника (Слов'яносербський повіт) спробувала організувати страйк у жовтні 1905 р. В той час у її лавах налічувалося 343 члени (з 6 тис. робітників). 2000 осіб об'єднувала спілка, що з'явилася на заводі Адміралтейства в Миколаєві. У Катеринославі профспілковий рух активізувався вже в листопаді, коли виникли спілки друкарів, пекарів, кондитерів, залізничників, слюсарів, трамвайників, водопровідників.

Всього в Україні до кінця 1905 р. налічувалося 107 професійних спілок:

30 - в Одесі, 18 - Києві, 13 - Харкові, 11 - Катеринославі, 8 - Миколаєві, 27 - у Полтаві⁷

Профспілки створювалися і функціонували як органи соціально-економічного захисту трудящих. Спроби ліворадикальних партій надати їм політичного спрямування помітних успіхів не мали. Звинувачуючи меншовиків, есерів, єврейські та українські помірковані кола, в тому, що вони прагнуть перевести спілки з класових позицій на ґрунт тред-юніонізму, більшовики намагалися втягнути професійні об'єднання у політичні акції, зокрема, грудневе збройне повстання. Це їм не вдалося, й спілчани більшості міст України не взялися до зброї, обмежившись акціями солідарності та страйками.

Влада створювала перешкоди для організації професійних об'єднань у галузях, що визначали життєдіяльність державного механізму. 14 грудня 1905 р. міністр шляхів сполучення Немешаєв видав наказ, в якому начальнику Південно-Західних залізниць пропонувалося "у найрішучішій формі оголосити всім службовцям про заборону їм брати участь в організації пенсійних кас, а також в інших організаціях, недозволених у встановленому порядку. Всі ці організації по своїй суті несумісні з устроєм залізничної служби, а тому службовці, що прилучаються до такого роду організацій, підлягають звільненню від служби". Наступного дня з'явився службовий наказ № 234 "Про заборону службовцям Південно-Західних залізниць брати участь у виборних організаціях, недозволених у встановленому порядку"⁸.

У даний період з'являються перші центри, які координували діяльність професійних спілок. Солідом за Всеросійською спілкою залізничників у листопаді 1905 р. було сформовано Всеросійську профспілку поштово-телеграфних службовців, до якої ввійшли відділення в Харкові, Катеринославі, Києві, Одесі. Після Харкова міські центральні бюро професійних спілок (ЦБПС) виникли у Києві, Катеринославі й Одесі. Поява великих галузевих і територіальних об'єднань стала важливою ланкою в розвитку профспілкового руху України.

Революційні події 1905 р. підштовхнули уряд до нормативного регулювання взаємин між працею та капіталом. Після маніфесту 17 жовтня почалася робота над підготовкою профспілкового законодавства. З метою вироблення єдиної позиції у ставленні до проекту відповідного закону 24-28 лютого 1906 р. в Москві було скликано II Всеросійську конференцію профспілок, у якій взяли участь делегати з Харкова, Києва, Миколаєва, Одеси. За партійним складом це були більшовики, меншовики, есери й безпартійні. Більшовики спробували нав'язати учасникам конференції думку про те, що профспілкове законодавство царського уряду спрямоване на розкол пролетаріату і гальмування революційних подій. Закликаючи до боротьби за скликання Установчих зборів та утворення демократичної республіки, більшовики наполягали на створенні нелегальних спілок, не рахуючись з нормами законодавства. Меншовики обстоювали не лише явочний, а й легальний порядок формування професійних об'єднань. Їх позиція виявилася більш конструктивною. Вона лягла в основу ухвалені революції.

У рішеннях конференції наголошувалося, що спілки не повинні обмежуватися функціями кас взаємодопомоги, а мають "бути бойовою організацією для боротьби проти капіталістів". Вказувалося на необхідність впорядкування їх фінансів, створення страйкових фондів, а також формування єдиних територіальних і всеросійських галузевих об'єднань. Делегати конференції обра-

ли Організаційну комісію для підготовки й скликання Всеросійського з'їзду профспілок та контактів з професійними спілками на всій території імперії й Західної Європи.

4 березня 1906 р. було введено "Тимчасові правила про професійні товариства, які заснуються для осіб у торговельних і промислових підприємствах чи для власників цих підприємств", які мали діяти до прийняття загального закону про спілки й товариства. Прагнучи поставити останні під контроль держави, уряд забороняв їм ставити політичні завдання.

"Тимчасовими правилами" спілкам надавалося право шукати засоби поладження непорозумінь, що виникали на ґрунті договорів про найм за допомогою угоди чи третейського розгляду. Функції спілок зводилися до виплат грошової допомоги своїм членам, організації кас взаємодопомоги, бібліотек, професійних шкіл. Натомість вони не мали права нагромаджувати страйкові фонди та влаштовувати страйки.

В таких стратегічно важливих для функціонування державного організму галузях, як залізниця, пошта і телеграф, державна служба, сільське господарство, заборонялося створювати профспілки. Ця заборона накладалася також на об'єднання їх у масштабах міста, губернії, області, країни.

"Правилами" передбачалося виконання процедури в ході реєстрації й відкриття професійних товариств. Заяву разом зі статутом спілки слід було подавати до губернського "присутствія" за два тижні до її відкриття. Якщо діяльність об'єднань визнавалася такою, що "загрожує громадському спокою та безпеці", вони підлягали ліквідації. До ст. 124 Кримінального кодексу 1903 р. вносилося доповнення, згідно з яким передбачалося покарання (до 3 місяців арешту) за недотримання викладених в указі від 4 березня положень. У цій статті спеціально обумовлювалися каральні заходи для тих товариств і спілок, які в своїй діяльності керувалися політичними гаслами. На цій підставі чиновники відмовляли у реєстрації багатьом об'єднанням. Публічні збори їх мали проводитися з відома, а то й за присутності поліції. Про всі свої акції товариства та спілки повинні були повідомляти владним структурам.

Попри всі обмеження "Тимчасові правила" стали першим юридичним актом, що закріплював за найманими працівниками право на створення професійних спілок. Про рівень "Правил" свідчить те, що вони були внесені до "Зводу законів Російської імперії за 1906 рік". Згідно цього документу, профспілки дістали статус юридичної особи і могли набувати й відчужувати майно, утворювати капітали, укладати угоди, подавати позови та виступати відповідачами в суді. Всі справи, що торкалися професійних спілок, розглядалися у першому департаменті Урядового сенату після заключення обер-прокурора більшістю голосів сенаторів.

В законі чітко окреслювалася сфера компетенції профспілок. Головним напрямом їх діяльності визначалися економічні інтереси найманих працівників і зокрема: усунення непорозумінь, що виникали на ґрунті договірних умов між працедавцями та найманими робітниками, за допомогою угод чи третейських суддів; з'ясування розмірів заробітної плати в різних галузях промисловості й торгівлі; надавання грошової допомоги своїм членам; організація похоронних допомогівих кас. Закон дозволяв їм відкривати власні бібліотеки, надавати юридичну допомогу своїм членам, а також сприяти останнім у пошуку робочих місць.

В документі викладалися принципи організації спілок. У професійні

товариства могли вступати ті, хто працював на промислових чи торгівельних підприємствах (казенних і приватних) та займався однорідними чи пов'язаними за характером видами робіт, тобто вони організовувалися на професійно-цехових засадах⁹.

Поява цього закону засвідчувала той факт, що клас найманих працівників відчув себе здатним організовано й легітимно відстоювати свої інтереси. З цими реаліями змушені були рахуватися не тільки підприємці, а й держава. Безумовно, це був крок уперед на шляху регулювання взаємин між працею та капіталом. Організовані працівники дістали певні юридичні гарантії, а також дієві важелі впливу на власників підприємств. Це істотно обмежувало можливості для зловживань, наджорсткої експлуатації, невмотивованих звільнень. Переміщення сфери праці в правове поле, окреслене "Правилами", зменшувало потенціал соціального напруження й створювало умови для звільнення значних прошарків трудящих з-під впливу ліворадикальних партій. Водночас закон стимулював легальні форми самоорганізації найманих працівників, сприяв розвитку профспілкового будівництва.

Легалізація професійних спілок активізувала роботу по створенню профспілкових осередків на підприємствах різних галузей виробництва. Серед перших легальних спілок в Україні було професійне об'єднання типолітографських робітників Харкова, офіційно зареєстроване 20 березня 1906 р. Травнем датований початок діяльності Харківського товариства електротехніків і Катеринославської спілки робітників борошномельних та круподерних млинів. У червні зареєстровано 6 легальних профспілок у Катеринославі. Використовуючи можливість легалізації, в середині 1906 р. вийшла з підпілля одеська спілка робітників машинобудівної промисловості, яка до вересня мала у своєму складі близько 3 000 членів. На той період припадає й формування спілки робітників по дереву в Одесі, що до кінця року об'єднувала 1 674 члени¹⁰.

Найбільше було невеликих спілок, які створювалися на цехових засадах: об'єднання вантажників, слюсарів, покрівельників, деревообробників, борошномелів, малярів, шевців, модисток, булочників, квіткарів, друкарів, робітників тютюнової промисловості, фотографів, парикмахерів, конторників, кравців тощо. Водночас з'явилися й великі спілки. Влітку 1906 р. перша з них виникла на Брянському заводі у Катеринославі. Ініціативна комісія виробила проект статуту спілки, яким передбачалося об'єднання металістів Катеринославської, Херсонської й Таврійської губерній. Однак чиновники в ході реєстрації спілки обмежили сферу її діяльності лише Катеринославською губернією. Підготовча робота лягла на плечі тимчасового бюро засновників та уповноважених по запису робітників у члени спілки. Наприкінці липня загальні збори, в яких взяли участь майже 1 тис. чол., обрали її правління і ревізійну комісію. В серпні було створено відділення спілки металістів у Нижньодніпровську, а ще пізніше - в Олександрівську.

Влітку й восени 1906 р. відбувалося оформлення спілок металістів Петровського заводу в Єнакієвому, Донецько-Юріївського заводу в Алчевську, Дніпровського заводу у Кам'янському, залізобного та сталеливарного заводу у Дружківці. 1 жовтня зареєструвалася профспілка машинобудівників заводу Гартмана. Восени пройшли офіційну реєстрацію професійні організації машинобудівників Одеси, металістів Бердянська, Мелітополя, Великого Токмака, Товариства по реєстрації спілок металургів та машинобудівників Горловки,

Краматорська, Маріуполя, Юзівки. Проте внаслідок опору іноземних власників цих підприємств чиновники не санкціонували їх оформлення.

Загалом практика блокування реєстрації потужних професійних об'єднань у провідних галузях важкої індустрії стала звичайним явищем. Влада воліла мати справу з невеликими, керованими спілками, все ще вбачаючи у великих громадських організаціях загрозу існуючому ладу. Так, харківський губернатор тільки на початку 1900 р. відмовив у реєстрації 26 спілкам. Восени того ж року в губернії було закрито 53 профспілки й не зареєстровано 104 товариства. Протягом року з приводу антидержавної діяльності арештовано 193 члени правлінь професійних об'єднань, 79 з них вислані у віддалені регіони імперії¹¹. "Охоронка" працювала на повну потужність і влітку 1906 р., коли вже діяли "Тимчасові правила". Серед звинувачень на адресу тих, хто "закликав до ліквідації існуючого устрою", були й такі, що стосувалися участі участі у профспілковому русі. У звинувачувальному акті Київської судової палати від 14 серпня 1906 р. у провину М.Гетеру ставилося те, що він, окрім іншого, займався в м. Фастові влаштуванням професійних спілок робітників"¹². Отже, на місцях продовжувала діяти інерція сприйняття закликів до організації й консолідації пролетаріату як таких, що спрямовані проти влади.

Незважаючи на перепони чиновників, професійний рух набував розвитку. До кінця 1906 р. в 37 населених пунктах Київської, Харківської, Катеринославської, Полтавської, Подільської губерній та Північної Таврії діяло понад 160 легальних спілок робітників і службовців. Найбільш інтенсивно процес об'єднання найманих працівників відбувався у Катеринославській губернії - 45 зареєстрованих спілок та Херсонській губернії - 72 спілки (69 - в Одесі)¹³. Нерівномірність територіального розміщення професійних об'єднань на території України пов'язана з різною щільністю розташування промислових підприємств, зокрема, важкої індустрії, регіональними особливостями, національним складом пролетаріату у різних губерніях, ступенем самосвідомості окремих груп і галузевих загонів робітництва. Ставлення до профспілок з боку губернської влади також наклало відбиток на характер становлення професійних спілок. У свою чергу влада не могла не рахуватися з інтересами підприємців, зокрема іноземних капіталістів, які не бажали поступатися, коли мова заходила про долю тих, хто своєю тяжкою працею приносив їм казкові прибутки. Стримуючим фактором залишався репресивно-каральний апарат самодержавства. Налякана революційним вибухом правляча еліта прагнула опанувати становище за допомогою сили й покарань інакомислячих та опозиціонерів. Саме до таких деякі високі бюрократи відносили активістів профспілкового руху, які часто були членами радикальних політичних партій і мали імплантувати в робітниче середовище політичні вимоги й гасла.

Спад революції не позначився на темпах творення професійних спілок. Як і раніше, основний кількісний приріст давали дрібні (до 150 членів) та середні товариства (200-300 членів). Поряд з ними міцніли великі професійні організації. В 1907 р. спілка металістів Катеринослава об'єднувала 2 тис. членів, Кам'янського - 1 тис., Алчевська - 2 тис., спілка машинобудівників Луганська - 2 137, Одеси - 3 тис., спілка друкарів Києва - 1,1 тис. членів¹⁴.

Провідними об'єднаннями залишалися спілки металістів і машинобудівників, які традиційно вважалися найбільш активною й класово свідомою частиною пролетаріату. Меншою за чисельністю була група спілок, до якої входили представники інших галузей індустрії. Середню та дрібну промисловість

у професійному русі представляли досить помітні спілки друкарів, деревообробників, харчовиків, швейників, працівників торговельно-промислових підприємств. У середині 1907 р. в Україні налічувалося близько 230 легальних професійних спілок¹⁵.

У 1907 р. з новою силою виявилася тенденція до формування регіональних і галузевих профцентрів. Ще в 1906 р. 9 профорганізацій Харківсько-Миколаївської залізниці, що об'єднували 700 членів, створили виконавчий комітет на чолі з М.Карпенком. Виконавчий орган проводив шляхові з'їзди, де обговорювалися економічні й політичні питання, відправляв на місця директивні листи, інструкції та літературу. У 1907 р. на спільному з'їзді Харківсько-Миколаївської й Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниць обрано виконком Південних залізниць. Він координував роботу профорганізацій, до яких входило близько 1 тис. членів. Усього ж на Південних залізницях діяло понад 20 профспілок, в яких налічувалося 1 700 членів (половину з них становили робітники)¹⁶.

В грудні 1906 р. у Дружківці відбулася нелегальна міжгалузева конференція професійних спілок Донбасу і Придніпров'я, в якій взяли участь представники спілок металістів, машинобудівників, гірників, прикажчиків та кравців. Після гострих дебатів між більшовиками й меншовиками з приводу організаційних форм і спрямування діяльності профспілок було обрано Центральне бюро профспілок Донбасу.

Робилися також спроби об'єднання професійних спілок у масштабах України. Ініціатором скликання крайової конференції профспілок виступив Катеринославський комітет РСДРП. Передбачалося залучити до участі в ній спілчан Катеринославської, Харківської, Київської, Полтавської, Чернігівської, Таврійської губерній та Донської області. Арешт членів комітету не дозволив реалізувати цей задум, однак вже сама поява ідеї свідчила про розгортання профспілкового руху в Україні. Його активісти брали участь у формуванні всеросійських галузевих профспілкових об'єднань. 1906 р. делегати ряду товариств взяли участь у всеросійських конференціях і з'їздах спілок швейників, залізничників, 1907 р. - з'їздах друкарів, архітектурно-будівельних робітників, техніків.

Жорстка позиція властей щодо спроб політизації професійних організацій не дозволила зареєструватися значній кількості спілок. Лише за 5 місяців 1907 р. харківський губернатор відмовив 26 спілкам у реєстрації пояснюючи це їх неблагонадійності. Київському губернатору було подано 17 заяв від існуючих професійних товариств. Однак статuti цих спілок довгий час не реєструвалися, а багатьом з них взагалі цього було не дозволено. Київській спілці металістів відмовили у реєстрації за те, що в статuti її містився вираз про те, що її "членам забороняється займати місця страйкуючих". Спілка булочників та кондитерів не була офіційно визнана з тієї причини, що вона допомагала поліпшення становища трудящих шляхом економічної боротьби, виступала за соціальне страхування, мала наміри ввійти в зносини з іншими спілками з метою організації страйків і виготовлення листівок. Аналогічні претензії стали приводом для відмови у реєстрації київській спілці деревообробників, причому як недолік останньої вказувалося на те, що її статут передбачав можливість запрошувати на свої засідання позаспілкових робітників з правом дорадчого голосу¹⁷.

Незареєстровані профспілки діяли нелегально. На початку 1907 р. урядовцям було відомо про діяльність 27 нелегальних спілок¹⁸. Фактично ж їх було значно більше. В кінці 1907 р. таких об'єднань налічувалося понад 60, з них 12 - у Миколаєві й 13 - на Волині. Оскільки влада забороняла створювати професійні товариства на залізницях, у цій галузі також виникали нелегальні осередки. 1700 робітників Південно-Західної, Харківсько-Миколаївської, Курсько-Харківсько-Севастопольської, Катеринославської та інших залізниць об'єднували 20 нелегальних професійних осередків¹⁹.

Про складність легалізації спілок згідно з “Тимчасовими правилами” писало правління одеської профспілки слюсарів: “На початку наша спілка споживала плоди 4-го березня, тепер же доводиться мати справу з його тлумачами. І якщо закон 4-го березня гіркий для робітників, то тричі гірше йому від його тлумачів”²⁰.

Незважаючи на всі перешкоди, профспілковий рух в Україні поступово ставав реальним чинником суспільного життя. До кінця 1907 р. (за неповними офіційними даними) в Україні діяла 281 легальна спілка. Для багатьох тисяч найманих працівників це була єдина можливість відчутти себе не на околиці життя. Внаслідок сильної протидії власників підприємств, адміністрації та державних чиновників робітники далеко не скрізь могли реалізувати своє право на утворення профспілки. Досить часто за бажання стати членом спілки робітники ризикували залишитися за воротами заводу, фабрики чи майстерні. Але і там, де все ж вдавалося створювати професійні товариства, вони охоплювали незначний прошарок трудящих: так гірники, консолідовані в спілки, становили близько 1% зайнятих у галузі. Профспілковим органам у більшості випадків було складно налагоджувати зв'язки з робітниками на підприємствах – поліція й адміністрація пильно стежила за тим, аби зовнішній вплив на працюючих був щонайменший. З міркувань державної безпеки переслідувалося формування галузевих, міжгалузевих і територіальних профспілкових об'єднань. Влада заохочувала виключно цехові засади в творенні професійних осередків, оскільки їх можна було тримати під контролем.

Протягом 1905-1907 рр. відбувалося становлення основних форм профспілкового будівництва. Загальні й делегатські збори стали вищими керівними органами спілок. На них обиралися правління, обговорювалися їх звіти, затверджувалися кошториси видатків і надходжень, розглядалися різноманітні соціальні та економічні питання, умови праці на виробництві тощо. Збори давали можливість залучити широкі маси трудящих до свідомого громадського життя і самодіяльності. Повідомляючи про збори спілки друкарів, кореспондент однієї з київських газет писав: “Засідання тривало близько 6 годин... Ті, хто зібрався, весь час уважно і серйозно займалися справою. Помітна була також рідкісна на подібних зборах солідарність: деякі пропозиції були прийняті й затверджені майже одностайно, так, наприклад, пропозиція мати у правлінні платного секретаря; затверджено інструкцію про надання допомоги безробітним...”²¹. Крім того, прийнято рішення створити депутатські збори та обрано індивідуальним закритим голосуванням правління спілки. Збори київської спілки робітників по металу 25 березня 1907 р. обговорювало питання про мету і завдання професійного товариства, викладені у доповіді, про організацію відділення спілки у Південно-Західному краї, утворення акції робітників-електротехніків, випуску друкованого органу, виборів керівних органів спілки. Склад правління запропонували делегатські збори, а загальні збори

мали проголосувати за кожну кандидатуру. Незгодний з тією чи іншою кандидатурою міг викреслити її прізвище у видрукованому списку і внести інше²². Застосування демократичних засад в ході виборів керівних органів профспілки забезпечувало їх авторитет серед рядових членів та сприяння в роботі.

Більшість загальних зборів мали не формальний, а напружений робочий характер. Серед обговорюваних питань часто були ті, що торкалися виховання у членів спілок почуття обов'язку та відповідальності перед своєю організацією і товариствами, сплати членських внесків, відвідування зборів виконання рішень зборів та правління; активній участі в заходах спілок тощо.

У період між зборами виконавчі та керівні функції спілок здійснювали правління. Оскільки великі спілки займалися різноманітними справами, при них створювалися декілька комісій: правові, медичні, культурно-освітні, бібліотечні, клубні й ін. Наприклад, при правлінні спілки металістів заводу Гартмана діяла слідча, розціночна комісія, примирна камера, опіка над лікарем, довідкове бюро. За допомогою комісій до активу спілки залучено понад 30 чол., які допомагали правлінню розслідувати конфлікти між адміністрацією і робітниками, розробляли розцінки та контролювали їх дотримання, вишукували можливості й кошти для допомоги безробітним. Спілка металістів Брянського заводу мала юридичну, бібліотечну, медичну комісії, довідкове бюро²³.

Велике значення для консолідації та підвищення свідомості найманих працівників мала поява профспілкової преси. Протягом 1906-1907 рр. профспілки Катеринослава видавали журнал "Вестник труда", Одеси - "Южный профессиональный листок", "Рабочее дело", "Союз", Харкова - газети "Труд" і "Союз". Інколи видання власного друкованого органу ставало нагальною життєвою необхідністю спілки. Так, члени київської спілки булочників працювали на дрібному виробництві в різних куточках міста. Щоб підтримувати постійний зв'язок з ними, правління вирішило видавати власний друкований орган. Це було виправдане рішенням ще й з огляду на те, що київська спілка булочників об'єднувала також працівників цієї галузі всього Південно-Західного краю. Профспілкова преса інформувала найманих працівників не лише про спілковий рух, а і про політичні та економічні події у Російській імперії й за її межами. Це був дійовий засіб згуртування трударів, підвищення їх загальноосвітнього рівня.

Розгортання профспілкового руху в період революції супроводжувалося боротьбою політичних партій за вплив у спілках. Особливу активність виявляли більшовики, які вбачали в професійних об'єднаннях можливість для легальної роботи у широких масах робітництва. Організаційний ресурс профспілок дозволяв тим політичним силам, які матимуть на них вплив, розраховувати на розширення соціальної бази і поширення своїх програмних положень. Через професійні об'єднання більшовики намагалися залучити до антиурядових, революційних виступів пролетарські верстви. За дорученням партії члени РСДРП ініціювали створення ряду спілок. Так, спілку залізничників Південно-Західної залізниці організовано завдяки зусиллям О.Шліхтера, Г.Крижанівського, Л.Скорнякова²⁴. Велику роль у створенні та діяльності спілок залізничників Одеси відіграли І.Авдєєв, Ф.Голубков, П.Мизикевич²⁵.

Опонуючи більшовикам, меншовики висунули тезу про "нейтральність" профспілок. Більшовики вважали, що цехова практика побудови спілок, їх ізоляція від партійних впливів породжує у робітничому русі замкнутість і па-

сивність, зменшує політичний потенціал пролетаріату, в якому вони вбачали "могильника капіталізму".

Один з перших радянських дослідників історії профспілкового руху С.Айнзафт вважав, що у період 1905-1907 рр. більшовики й меншовики мали схожі погляди на профспілки, відстоюючи їх безпартійність²⁶.

Радянські історики, апологетизуючи роль більшовиків та їх партії в робітничому русі, твердили, що між ними і меншовиками існували суттєві розбіжності у тлумаченні цього питання. Більшовики вважали, що безпартійність профспілок - це їх організаційна самостійність стосовно партій. Разом з тим вони розглядали профспілки як класові організації, що мають об'єднувати широкі верстви пролетаріату, авангардом та передовим загоном якого є марксистська партія²⁷. Насправді за більшовицькою риторикою стояло прагнення підпорядкувати профспілки й спрямувати їх на досягнення власних політичних завдань.

Більшовицька партія створювала свої фракції в спілках, які мали відігравати роль форпостів у процесі оволодіння професійними об'єднаннями. Більшовицькі фракції, що вперше з'явилися в кількох професійних товариствах Одеси, служили опорою у пропаганді марксистських ідей. Водночас фракції виконували функції нейтралізації впливів інших політичних партій.

На конференції кравців Катеринослава, скликаній з ініціативи меншовиків, було прийнято рішення, за яким право вступати до спілки надавалося і тим кравцям, що наймали робочу силу. Більшовики вважали, що це негативно впливає на класовий характер професійних об'єднань, гальмує їх зростання і роботу.

Послідовну та непримиренну боротьбу більшовики вели також проти есерів. Вбачаючи в профспілках зародки бойових, пролетарських дружин, есери, на думку більшовиків, своїми авантюрними діями шкодили революційній справі. На Петровському заводі есери поширювали думку про те, що професійні спілки - це товариство по збиранню коштів для придбання зброї. Це дійсно відлякувало багатьох робітників, які небезпідставно побоювалися поліційних санкцій²⁸. Виступаючи проти легалізації профспілок, есери намагалися перевести їх діяльність у підпілля й надати змовницького характеру.

Свої ідейні та програмні положення соціалісти-революціонери втілювали у життя, причому вони не гребували крайніми засобами, включаючи терористичні акти. Влада реагувала на подібні ексцеси миттєво і безжально, й відлуння каральних заходів зачіпало також профспілки. Наприклад, після замаху есерів на директора Дружківського заводу було розпущено осередок спілки металістів на цьому підприємстві²⁹. Наслідком вчиненого анархістами вбивства директора Південноросійського товариства друкарської справи в Одесі стало закриття профспілки друкарів³⁰.

Вдаючись до терору, есери та інші ліворадикальні сили втрачали популярність у пролетарському середовищі й об'єктивно сприяли посиленню позицій поміркованих меншовиків і навіть більшовиків.

Та все ж соціалісти-революціонери мали вплив у цілому ряді професійних об'єднань, зокрема спілках ремісників, службовців, залізничників та ін. Особливо міцними виявилися їх позиції у Всеросійській залізничній спілці, якій вони намагалися нав'язати "політико-професійну платформу". Під цією платформою вони розуміли певні політичні установки, обов'язкові для всіх членів даної професійної організації. Так, головною вимогою для майбутніх членів спілки висувалося визнання ідей Установчих зборів. За таких умов до

професійного об'єднання залізничників вступали переважно службовці, адміністративні працівники, яких приваблювала можливість легальної реалізації демократичних вимог. Далекі від політики робітники залишалися поза межами спілки. В лютому 1907 р. відбулася нарада вузлових залізничних організацій РСДРП з різних міст імперії, у тому числі з Києва, Катеринослава, Харкова, на якій статутні вимоги Всеросійської залізничної спілки зазнали критики³¹.

Предметом гострої полеміки стала практика творення професійних організацій за національною ознакою. Російські, українські, єврейські профспілки піддавалися критиці за їх "національне спрямування", ізоляціонізм, розмежування найманих працівників за національною приналежністю. Особливо різко виступали проти національних спілок російські більшовики, що сповідували ідеї інтернаціоналізму й згуртування пролетарів усіх націй і народностей.

Таким чином, революція 1905 р. спричинила деякі поступки з боку царизму, перші кроки на шляху до демократичних свобод, чим скористалася свідома й активна частина трудящих. Перетворення профспілкового руху зі спорадичного у масовий відбивало загальні тенденції в суспільстві, а також прагнення найманих працівників шляхом самодіяльності й виразної громадської позиції засвідчити наявність волі та спроможності на якісно новому рівні відстоювати власні соціальні права.

Незважаючи на всі спроби політизації профспілкового руху, він усе ж залишався в межах економічних і соціальних питань. У період 1906-1907 рр. професійні спілки знаходилися на ранній стадії свого розвитку й багато в чому нагадували перші каси та товариства взаємодопомоги ХІХ - початку ХХ ст. Так, статут професійного об'єднання "Київська спілка робітників по металу", ухвалений загальними зборами 2 липня 1906 р., фактично нагадував статут каси взаємодопомоги. З 58 параграфів документа 29 присвячувалися компетенції, виборам і функціонуванню загальних зборів та правління, 2 - членству у товаристві, а решта - коштам каси, ревізії її справ, порядку видачі позик, розподілу прибутків і витрат. Про інші форми роботи спілки в основоположному документі не йшлося. Тому від звичайної каси взаємодопомоги він відрізнявся хіба-що назвою. Оскільки більшість аналогічних об'єднань мала подібні статутути, немає підстав говорити про те, що у роки першої російської революції профспілки стали школою політичного виховання й класової боротьби для пролетаріату. Не слід забувати, що органи правопорядку та спецслужби пильно контролювали діяльність усіх громадських об'єднань, у тому числі й професійних, і відразу припиняли діяльність тих, які виходили за межі дозволеного "Тимчасовими правилами".

Проте утримати спілки в рамках урядового законодавства було неможливо. Найбільш рішучі керівники та члени професійних організацій явочним порядком розширювали межі їх компетенції й втручалися у вирішення тих питань, які ставило життя. Якщо легальні профспілки в статутах стримано визначали серед своїх завдань "захист економічних і правових інтересів своїх членів", то нелегальні йшли далі та нерідко висували страйк як головний засіб боротьби за права трудящих. Навіть загроза перед неминучим покаранням не змогла зупинити організаторів 22-денного загального страйку робітників борошномельних і крупорушних млинів у серпні 1906 р. Результатом виступу стало запровадження 8-годинного робочого дня, організація примирної камери, забезпечення оплачуваної 2-тижневої відпустки, грошова допомога на

випадок хвороби. Завдяки організованому спілкою друкарів страйку в багатьох друкарнях Катеринослава було введено 8-годинний робочий день, на 20-30% підвищено зарплату, припинено понаднормові роботи. Під впливом цього виступу визнано членів спілки машинобудівників та шевців - на 9-годинний, а друкарі, хіміки, робітники тютюнової, пробочної, шкіряної й інших галузей одержали підвищення заробітної плати на 10-40%. Окремі об'єднання отримали право брати участь у регулюванні внутрішнього розпорядку на виробництві³².

Роль професійної спілки в боротьбі трудящих за свої права продемонстрував страйк корабельних команд і портових робітників Одеси в травні-червні 1906 р. Профспілка "Морська реєстрація" керувала діяльністю страйкового комітету, який висунув ряд вимог. Адміністрація порту й Чорноморського торгового пароплавства спочатку погодилася на те, "щоб спілка контролювала прийом та звільнення з роботи, взяла на облік безробітних моряків і встановила черговість у прийомі нових працівників на роботу". А через 5 місяців, у листопаді 1906 р., вона заборонила діяльність "Реєстрації", що після цього перейшла на нелегальне становище й організувала загальний страйк, в якому взяли участь близько 3 тис. осіб. Страйкарів матеріально підтримали спілки та трудові колективи інших підприємств міста. У той час есери й анархісти вдалися до економічного терору, висаджуючи в повітря та підпалюючи судна. У відповідь влада заарештувала членів страйкового комітету і силою припинила страйк.

За допомогою страйкарів домагалися працевлаштування безробітних одеська спілка робітників слюсарного виробництва, київська спілка металістів й інші.

1907 р. ознаменувався тривалим і впертим страйком робітників Дружківського металургійного заводу. Приводом для виступу стало звільнення 400 робітників різних професій. Адміністрація та влада вдалися до силового тиску на страйкарів, за 20 днів було розраховано 1 694 чол., арештовано поліцією кілька активістів, яких звинувачували в революційній діяльності. У лютому до Дружківки стягнуто близько 200 військових, і губернатор просив надіслати ще 2 роти солдатів та ескадрон кавалерії, хоча робітники поводитися спокійно й не давали підстав для застосування зброї. Об'єктом переслідувань стали профспілкові активісти. Поліція повідомляла, що "страйком керує дружківська професійна спілка в особі свого правління, що назвало себе страйковим комітетом". Голова спілки "Коробов, він же виборщик від робітників (до II Державної Думи - О.Р.), вчора заарештований, розшукуються і підлягають арешту виборщики Шевченко й Фачеев, обидва - члени правління спілки"³³. Катеринославський губернатор призупинив діяльність дружківської профспілки, але робітники та спілки інших підприємств продовжували підтримувати страйкарів. Трудові колективи Петровського заводу зібрали й передали страйкуючим 984 крб., Новоросійського товариства - 565 крб. Гартманівці також підтримали виступ, вимагаючи прибрати з підприємства ненависних адміністраторів і не звільняти 840 чол., у тому числі майже весь профспілковий актив³⁴.

Понад 60 підприємств Одеси охопили страйки в 1907 р. Більше двох місяців тривав страйк на фабриці жерстяних коробок, який закінчився успішно: звільнених робітників поновили, власник погодився на участь виборних від робітників у прийомі та звільненні працівників³⁵.

Коли товариство власників швейних закладів оголосило локаут, одеська швейна спілка організувала страйк у всіх 72 майстернях верхнього жіночого одягу. Локаут було зірвано, але й профспілку рішенням генерал-губернатора закрили³⁶.

Вже в 1906-1907 рр. підприємці почали наступ на завоювання трудящих у революційних подіях 1905 р. Так, власники київських друкарень стали змінювати деякі параграфи "правил внутрішнього розпорядку" і запроваджувати нові, що погіршувало становище працівників. В окремих друкарнях повернулися до порядків, що панували тут до липневого страйку 1903 р. У 20-ти поліграфічних закладах, підпорядкованих фабричній інспекції, не лише скасували 8-годинний робочий день, встановлений у жовтні 1905 р., а й збільшили його до того, який існував улітку 1903 р. За даними фабричної інспекції від 30 серпня 1906 р., в 9 друкарнях (293 робітники) тривалість робочого дня становила 10 год., тобто 60 год. на тиждень, ще в 11 (838 робітників) - 9 год., тобто 54 год. на тиждень. Коли працівники друкарні Яковлева оголосили 28 лютого 1907 р. страйк, адміністрація попередила їх про звільнення. Згодом, наймаючи нових робітників, власники друкарні поставили їх у ще гірші умови. Вимоги робітників зустрічали організований опір власників, які створили власну спілку та діяли узгоджено³⁷.

Падіння попиту на друкарську продукцію, зменшення обсягів виробництва на поліграфічних підприємствах, загальна економічна криза створювали додаткові труднощі для працюючих і знижували їх життєвий рівень.

Страйки були не єдиною формою боротьби за права трудящих та повсякденної роботи професійних організацій. Спілки використовували нагромаджені кошти для матеріальної допомоги своїм членам, хворим і безробітним. Під час локаутів 1906-1907 рр. профспілка металістів Катеринослава створила бюро, яке збирало кошти й видавало грошову допомогу та продуктові пайки безробітним. У робітничому районі Чечелівці діяли безплатні їдальні, організовані за сприяння спілки. Таку ж роботу проводили професійні об'єднання машинобудівників, хіміків, шкіряників Одеси, спілка прикажчиків Харкова. Фонди допомоги безробітним у великих промислових містах були централізованими, оскільки багато спілок не мали навіть мінімальних засобів для цього. Загальний план витрат затверджувався на засіданні центрального бюро спільно з представниками всіх спілок. Кошти з фонду відпускалися на оплату обідів і помешкань для ночівлі безробітних та бездомних. Наприклад, київські профспілки утримували їдальні на 140 осіб, а також щоденно видавали 60-70 безробітним гроші на обіди³⁸.

За рахунок профспілкових коштів робітникам надавалася медична і юридична допомога. Так, юрист повинен був 4 рази на місяць чергувати в приміщенні спілки, давати консультації та поради, складати різноманітні клопотання, виступати у судах по конфліктних справах. Медичною і юридичною допомогою користувалися ті спілчани, які додатково вносили до скарбнички 15 коп. А взагалі, система юридичного і медичного забезпечення в деталях обговорювалася на загальних зборах.

Професійні об'єднання займалися не тільки "хлібом насущним", а приділяли також значну увагу й культурно-освітнім справам. Спілка металістів на заводі Гартмана збирала бібліотеку, читачами якої стали близько 1000 чол. Крім того, вона відкрила 2-класну школу для дітей та недільну загальноосвітню

школу й вечірні курси для дорослих³⁹. Власні книгозбірні мали професійні товариства металістів Брянського, Дружківського, Донецько-Юр'ївського заводів, спілки Одеси, Києва, Миколаєва, Харкова.

Не обмежуючись вирішенням суто економічних питань, професійні спілки брали участь у політичному житті країни. Побоюючись їх політизації, царизм різко негативно ставився до спроб втягнути професійні об'єднання у вир політичної боротьби. За участь у виборній кампанії до II Державної думи керівники і члени спілок Катеринослава, Одеси, Харкова зазнали переслідувань. Наприкінці 1906 р. з цієї причини було припинено діяльність 5 професійних товариств. Всіляко перешкоджав проведенню передвиборних зборів робітників Донбасу тимчасовий генерал-губернатор Південного гірничозаводського району. Причина такого його ставлення у тому, що під час підготовки до виборів активізувалися ліворадикальні партії, які намагалися знайти підтримку організованій в спілки частини пролетаріату.

Оцінюючи економічні здобутки найманих працівників у період 1905-1907 рр., перш за все, слід відзначити підвищення заробітної плати на багатьох підприємствах. Якщо в 1905 р., за даними фабричних інспекторів, середній заробіток фабрично-заводських робітників становив 205 крб., то у наступному році - 231 крб., а в 1907 р. - 241 крб. Відбулося також значне скорочення кількості та розміру штрафів: у 1904 р. в 9 губерніях зафіксовано 77 516 випадків штрафування (сума стягнень - 29 129 крб.), у 1905 р. - 48 648 випадків (16 181 крб.). Тенденція до скорочення штрафних санкцій виявилася стійкою й у наступні два роки, що дає підстави говорити про обмеження сваволі адміністрації підприємств⁴⁰.

Помітним завоюванням трудящих стало скорочення тривалості робочого часу. З червня 1906 р. на металообробних підприємствах, типолітографіях, великих заводах Катеринослава встановлено 10-годинний робочий день, на текстильних фабриках та млинах він зменшився з 13 до 11,5 год.⁴¹ На київських машинобудівних заводах робочий день скоротився з 12,5 год. в 1905 р. до 10 год. у 1906 р., тютюнових фабриках - з 12 до 9-11,5 год., винокурнях - з 13-15 год. до 10 год.⁴² На початку 1905 р. робітники Харківщини працювали в середньому по 10 год. на добу, а влітку 1906 р. на заводі тютюнових гільз - 9,5 год., на чавуноливарних, залізорудних, машинобудівних, вагоноремонтних, суднобудівних підприємствах - 9 год. Робітники багатьох цукроварень, а також друкарень Полтави та Миколаєва за допомогою страйків домоглися 8-годинного робочого дня⁴³.

Рішучість й організованість трудящих дозволили здійснити успішний наступ на капітал, домогтися поступок з боку адміністрації підприємств і влади. В одній з партійних газет підводилися підсумки того періоду: "Це була епоха найбільших завоювань, досягнутих катеринославськими робітниками. Повсюдне скорочення робочого дня, збільшення заробітної плати, скасування понадурочних робіт, колективний договір й у хлібопекарів - навіть право штрафувати хазяїв на 100 крб. за порушення цього договору, поліпшення гігієнічних умов праці тощо склало цілу епоху в робітничому житті міста. Лекції та реферати, бібліотеки й читальні задовольняли культурно-освітні запити робітників. Бюро для відшукування заробітку, реєстрація безробітних, медична та юридична допомога, матеріальна допомога й дешеві їдальні служили задоволенню матеріальних потреб робітничого населення"⁴⁴.

І все ж ситуація була далекою від ідеальної. В 1907 р. більшість виступів робітників на захист своїх інтересів закінчувалася не на їх користь. У цілому по імперії лише 16,2% страйків завершилися задоволенням вимог працюючих, 26,1% - компромісними рішеннями, 57,6% поразкою страйкарів⁴⁵. Уже в 1906-1907 рр. підприємці прагнули взяти реванш та нівелювати завоювання трудящих. Державні органи, жорстко обмежуючи професійні об'єднання економічною сферою, карали їх за будь-яку спробу політичної діяльності. То ж у цілому успіхи, досягнуті в боротьбі за інтереси найманих працівників, можуть вражати лише з огляду на те принизливе становище, в якому вони перебували до початку революції. Наступний період показав, що ані влада, ані капітал не збиралися здавати свої позиції.

Економічний застій, що тривав з 1907 до 1910 р., насамперед позначився на становищі найманих робітників. Статистичні показники провідних галузей важкої індустрії свідчили про зниження видобутку вугілля (з 11 14,9 млн пудів у 1908 р. до 1 018,8 млн пудів у 1910 р.), залізної руди в Криворізькому басейні (з 228,8 млн пудів у 1907 р. до 204,3 млн пудів у 1909 р.), марганцевої руди в Нікопольському районі (з 16,4 млн пудів у 1907 р. до 4 млн пудів у 1909 р.). Кризові явища спостерігалися в металообробній, машинобудівній та інших галузях промисловості⁴⁶.

Реагуючи на зміну економічної кон'юнктури, капіталісти намагалися амортизувати наслідки спаду за рахунок інтенсифікації виробничого процесу, зменшення розцінок, звільнення робітників. Деякі великі заводи (Нікополь-Маріупольський, Миколаївський суднобудівний та ін.). У 1908 р. на Харківському паровозобудівному заводі закрили два цехи, а 450 робітників звільнили⁴⁷. В 1907 р. з Брянського заводу у Катеринославі звільнили 500 чосіб. У той час не мали роботи 8 000 осіб в Одесі, 10 000 осіб у Миколаєві. Після масових звільнень 1908-1909 рр. у Київській губернії налічувалося близько 20 тис. безробітних, Катеринославській - майже 15 тис., Полтавській - 8 тис., Подільській - 4 тис.⁴⁸

Наявність великої резервної армії праці дозволяла власникам підприємств підвищувати норми виробітку й знижувати розцінки. В 1908 р. на багатьох заводах і фабриках останні впали на 20-30%. На київському заводі Грете-ра та Криванека розцінки знижені на 20%, у майстернях Південно-Західної залізниці - на 5-50%, на Харківському паровозобудівному заводі - на 5-30% (а наступного року - ще на 10-15%)⁴⁹.

Внаслідок падіння розцінок істотно зменшилися заробітки найманих працівників. У 1906 р. середньорічний заробіток шахтаря становив 327 крб., а наступні два роки - 266-272 крб. Середньорічна заробітна плата у Волинській губернії зменшилася зі 175 крб. у 1907 р. до 134 крб. у 1908 р., Подільській - зі 108 крб. до 104 крб. (і до 98 крб. у 1909 р.), Полтавській - зі 177 крб. до 160 крб. у 1910 р., Харківській - з 207 крб. до 177 крб. у 1909 р.

Натомість стали зростати штрафи. Їх динаміку ілюструють наступні дані. В 1904 р. кількість випадків штрафування становила 77 516 (на суму 29 203 крб.), у 1905 - 41 886 (12 393 крб.), 1906 - з 1190 (11 098 крб.), у 1910 - 63 741 (25 294 крб.). В 1906 р. на кожні 100 крб. зарплати припадало 9,6 коп. штрафів, 1907 р. - 10,1 коп., 1908 р. - 13,9 коп., 1909 р. - 14,8 коп.⁵⁰

Прагнучи зменшити витрати на зарплату, підприємці наймали дедалі більшу кількість жінок та підлітків. Звичним явищем знову стали понаднормові

роботи, що оплачувалися як звичайні. У 1909-1910 рр. на одного робітника металообробної промисловості Харківської губернії припадало 103 понад-нормові години на місяць, на джутових фабриках - 187, керамічних - 199, цукрових заводах - 216, цукрорафінадних – 243⁵¹.

Одним з найбільш нагальних залишалось питання охорони праці. Якщо у 1904 р. на підприємствах, що підлягали наглядові фабричної інспекції, по всій Російській імперії зареєстровано 69 697 нещасних випадків, то в 1911 р. - 86 745⁵².

Житлово-побутові умови більшості найманих працівників були незадовільними. Обстеження жител шахтарів Донбасу катеринославським земством у 1910 р. показало, що 42,9% з них непридатні для персонального життя, 71% помешкань не мали стелі, близько 60% були надто холодними⁵³. 3/4 робітників Києва жили в напіввогких підвалах. У 1913 р. 61% робітників київських хлібопекарень мешкали в подібних приміщеннях, 26% - спали на ящиках⁵⁴. Несприятливі умови для роботи й відпочинку ставали причиною хвороб, передчасного старіння, інвалідності.

Самодержавний режим і підприємці повели наступ не тільки на соціально-економічні права трудящих, а й проти їх громадських організацій.

Події 3 червня 1907 р. стали рубіжним для всіх суспільних сил, але для найманих працівників мали особливо негативне відлуння. Наступ на права трудящих знайшов вияв у зменшенні представництва від пролетарських верств (вони могли делегувати до Думи тільки двох представників від Катеринославщини та Харківщини), а також тиску на всі організації, що захищали інтереси трудового люду. На початку червня почалися арешти членів ліворадикальних партій і тих, кого підозрювали у співпраці з ними. 27 липня департамент поліції надіслав на місця спеціальний циркуляр, в якому вказувалося на необхідність посилити репресії проти професійних об'єднань. У Житомирі восени 1907 р. призупинено діяльність спілки друкарів, заснованої 1903 р. й зареєстрованої в березні 1907 р. Протягом 1907-1910 рр. припинили роботу 7 з 9 професійних товариств Єлисаветграда, і лише прикажчики та машинобудівники мали легальні спілки⁵⁵. З 80 професійних організацій Катеринославської губернії, які діяли у період революції (в тому числі й нелегальних), до 1910 р. залишилося 4, у Києві - з 13 - тільки 2, в Харкові до 1911 р. - всього 7⁵⁶. Миколаївський градоначальник не допустив існування жодного профоб'єднання. У Харківській губернії протягом 1908 р. зареєстровано тільки одну спілку оркестрових музикантів⁵⁷, а з колишніх професійних товариств ознаки життя подавали спілки залізничників, палітурників, друкарів, прикажчиків і шевців. За даними фабричного інспектора Херсонської губернії, там, а головним чином в Одесі, відмовлено у реєстрації 48 професійним організаціям та закрито - 74⁵⁸. Газета "Соціал-демократ" з цього приводу повідомляла: "Серйозна криза в усіх сферах робітничого руху... Про професійні спілки майже позабули. Спочатку робився ряд спроб легалізації спілок, але закінчилися вони нічим. Існуючі до останнього часу кілька спілок були закриті. В міському районі збереглося кілька нелегальних професійних груп. У заводських, починаючи з 1906-1907 рр., не було легалізовано жодної спілки"⁵⁹. Одеський градоначальник Толмачов, відомий своєю чорносотенською позицією, встановив повсякденний контроль за діяльністю профоб'єднань, що залишилися, й карав їх за найменші спроби виявити активність. Фабричний інспектор Херсонської губернії наголошував, що професійні товариства переслідувалися за те,

що виступали організаторами страйків і в 1906-1907 рр. набули такої сили, що "накладали штрафи на власників закладів, які порушували, на думку товариств, інтереси робітників, бойкотували не лише господарів, а й своїх товаришів, що посміли "ослухатися їх"⁶⁰.

Чиновники вишукували найменший привід, аби призупинити діяльність професійних організацій. Так, у липні 1907 р. після обшуку приміщення київської профспілки друкарів присутні її члени були заарештовані, а сама вона закрита. Заборона спілки офіційно мотивувалася "відхиленням у своїх діях від статуту, що загрожувало державному і громадському спокою". Лише після п'ятиразових перероблень статуту організацію в кінці липня 1908 р. знову було легалізовано. Але у жовтні того ж року її знову розпустили⁶¹.

Занепокоєна впливом ліворадикальних сил царська охоронка здійснювала масові обшуки та арешти. Оскільки соціал-демократи, есери, представники інших партій часто діяли під дахом професійних об'єднань, репресивні заходи охоплювали і спілчан. 20 квітня 1908 р. поліція викрила й арештувала учасників партійної сходки більшовиків у приміщенні "одеської спілки хлібо-кондитерського цеху". В конфіскованому у них рукопису містився заклик до пекарів "приєднатися для відстоювання свободи до лав пролетаріату, що бореться"⁶². У травні того ж року в Луганську взято під арешт 39 активних членів більшовицької організації та працівників профспілки машинобудівників. У Катеринославі лише протягом року затримано і вислано близько 150 членів металістів⁶³. Під час засідання чергового пленуму Центрального бюро київських профспілок, "на якому обговорювалися питання медичної й правової допомоги спілчанам, поліція арештувала членів ЦБ та 16 представників різних професійних організацій. Після 3-місячного перебування у в'язниці значну частину їх відправили на заслання⁶⁴.

За час з 1906 до 1910 рр., за вказівкою урядовців різного рангу, розпущено близько 500 професійних об'єднань і ще 600 відмовлено у реєстрації⁶⁵. В Україні до кінця 1909 р. кількість легальних спілок скоротилася до 61⁶⁶, а кількість членів у них - з 246 тис. до 13 тис. чол. Частина професійних організацій перейшла в підпілля. На початку 1908 р., за неповними даними департаменту поліції, налічувалося 95 нелегальних профспілок, частина з яких перебувала в Україні⁶⁷.

Намагаючись відвернути трудящих від організованої економічної й політичної боротьби, режим заохочував створення різноманітних артільей, організацій по благоустрою селищ, ощадно-позичкових кас, філантропічних товариств та об'єднань. У Харківській губернії в 1908 р. зареєстровано 22 таких товариства, тоді як 1906 р. - лише 10⁶⁸. Особливе сприяння надавалося діяльності шовіністичних організацій на кшталт "Славянського общественного собрания союза русского народа", "Харьковского общества русских людей" тощо. Прагнучи розколоти трудящих за національною ознакою, державна бюрократія дозволяла відкривати національні й націонал-шовіністичні об'єднання. Так, у спілці металістів Єлисаветграда перебувало багато чорносотенців. 1910 р. в ній виявляли активність робітники, що водночас належали до "Союза русского народа". Схожа ситуація склалася також у київській спілці друкарів, де на противагу національним російським професійним товариствам діяли єврейські⁶⁹.

В період політичної реакції активісти спілкового руху не припиняли докладати зусиль у справі консолідації трудящих на професійній основі. В кінці

1907 р. залізничники Києва створили вузлове бюро спілки робітників та службовців Південно-Західної залізниці. Оскільки осередки, що діяли у попередній період, були зруйновані, доводилося все починати практично з нуля. Невдовзі залізничникам вдалося обладнати власну друкарню, в якій друкувалися листівки й газета "Залізничний пролетар", та відродити спілку, діяльністю якої цікавилися їх колеги з Києва, Одеси, Конотопа⁷⁰. На Південній залізниці керівники Харківської залізничної спілки виступили проти системи професійно-політичних організацій, які свого часу були створені під впливом есеро-кадетських елементів. Перебудовуючи роботу спілки, залізничники прагнули перетворити її на звичайне профоб'єднання.

Профспілковий рух і надалі проходив під знаком боротьби різних політичних сил за вплив на нього. Навіть всередині РСДРП(б) не було єдності в питанні про взаємини з професійними об'єднаннями. Так звані "ліквідатори" виступали за легалізацію партії й переведення діяльності профспілок на рейки тред-юніонізму. "Одзовісти", навпаки, обстоювали вихід з усіх легальних організацій, у тому числі профспілок, та перехід до виключно підпільних форм боротьби. Однак переважаюча частина партії націлювала більшовиків на місцях активно брати участь у роботі легальних спілок, а там, де існує заборона на їх діяльність створювати нелегальні.

Особливо активно в цьому напрямі діяли одеські більшовики. 1909-1910 рр. Одеський комітет РСДРП(б) взяв участь у формуванні профспілкових осередків, створюючи в них соціал-демократичні групи. Спілка друкарів організувала випуск власного друкованого органу - "Одесского печатника", а більшовики (її члени) - листівки і навіть газети. Ця ж організація таємно видала й розповсюдила газету "Робочий листок" (№ 3-4).

Соціал-демократичні групи домагалися легалізації спілки моряків ("Регистрации"), взявши участь в організації страйку з цього приводу. У листопаді 1911 р., "Регистрация" була офіційно визнана державними органами. До 1912 р. членами спілки стали команди 84 суден⁷¹.

Під впливом партійних осередків профспілки використовували думську трибуну для захисту інтересів трудящих. Центральні бюро київських та одеських професійних об'єднань ухвалили рішення про участь у виборах до III, а пізніше й IV Державної думи і надсилали депутатом від соціал-демократичної партії матеріали, в яких містилися дані про становище найманих працівників. Ці матеріали стали підставою для запитів соціал-демократичної фракції, зокрема про причини катастрофи на Риковських рудниках, коли загинули 300 гірників, та щодо переслідування профспілок.

Активно боролися за вплив у професійних організаціях представники інших партій. Бундівці розкололи спілки шевців, друкарів, працівників інших професій в Одесі, де паралельно діяли осередки, створені за національною ознакою. На окремі профспілки Бахмута, Дружківки, Єлисаветграда, Кам'янського, Луганська, Маріуполя, Проскурова, Чернігова мав вплив "Бунд", Житомира й Чернігова - "Спілка", Єлисаветграда - чорносотенці, Кам'янського і Луганська - "ліквідатори". Серйозними опонентами "твердих" ленінців виступали меншовики, які контролювали діяльність багатьох спілок у всіх промислових центрах України.

До літа 1910 р. в 20 населених пунктах України залишалася 41 легальна спілка, що об'єднувала близько 5 тис. працюючих. За роки політичної реакції влада припинила діяльність 80 % спілок. З тих, що залишилися, половину

становили виробничі й цехові спілки робітників, іншу половину - об'єднання прикажчиків, бухгалтерів і конторників. Окрім легальних професійних осередків у Катеринославі, Києві й Одесі існували нелегальні⁷².

В повсякденній роботі профспілки зосереджували увагу на розв'язанні питань, пов'язаних з покращенням матеріально-побутового становища трудящих, наданням їм юридичної й медичної допомоги. Водночас навіть у той складний період останні не відмовлялися від найбільш ефективної форми захисту своїх інтересів - страйків. Протягом 1908-1910 рр. у Київській губернії відбулося 8 страйків, Херсонській - 38⁷³. У цілому ж страйковий рух ішов на спад, що ілюструють статистичні показники: в 1905 р. у страйках взяли участь 500 тис. робітників і службовців, 1906 р. - 92 тис., 1907 р. - 55 тис., 1908 р. - 21 тис. 1909 р. - 10 тис., 1910 р. - 92,5 тис.⁷⁴

Профспілки виявляли взаємну солідарність у боротьбі проти капіталу. Підприємці також продемонстрували здатність до узгодження власних дій та консолідації. В ряді міст вони створили свої об'єднання, які дозволяли організовано протидіяти виступам найманих працівників. У роки реакції підприємці неодноразово оголошували локаути, повертаючи собі позиції, завойовані трудящими в ході страйків. Локаути були крайньою формою реагування власників підприємств на економічну ситуацію й робітничий рух і ставили останній у надзвичайно скрутне становище. Тому взаємна підтримка трудящих мала в таких випадках особливе значення. Коли на Брянському заводі у Катеринославі було оголошено локаут, робітники підприємства отримали кошти, зібрані спілкою металістів у різних містах країни, в тому числі й у Петербурзі⁷⁵.

Початок другого десятиріччя ХХ ст. ознаменувався позитивними зрушеннями в економіці Російської імперії. Однак на становищі трудящих це практично не відбилося. Навпаки, прагнучи швидше подолати кризові явища, підприємці посилювали їх експлуатацію. Наймані працівники відповіли на це страйковою боротьбою. Вже 1911 р. в Україні зафіксовано 54 страйки, в яких взяли участь понад 15 тис. осіб⁷⁶.

У зв'язку з трагічними подіями 4 квітня 1912 р. на Ленських золотих копальнях відбувся різкий сплеск громадської активності трудящих у різних формах: маніфестаціях, страйках, зборах, а також - агітаційній роботі партій та інших об'єднань. Лише у квітні 1912 р. в Україні відбулося 152 страйки (32 тис. учасників) на знак протесту проти репресій урядових військ. Всього ж, у тому році проведено 349 страйків (у тому числі 239 політичних і змішаних), в яких взяли участь 132 тис. працюючих. Внаслідок цих виступів капітал втратив понад 746 тис. робочих людино-днів⁷⁷.

Активніше порівняно з попередніми роками діяли профспілки й страйкові комітети у День міжнародної солідарності трудящих - 1 травня. В той день 1912 р. не стали до роботи 600 металістів київського Південно-Російського машинобудівного заводу, розійшлися по домівках робітники кабельного та чавуноливарного заводів⁷⁸. У Миколаєві зупинилися 3 великі підприємства, а суднобудівники 1 травня розпочали двомісячний страйк. Чотириденний виступ робітників заводу Ельворті (Єлисаветрад) завершився успіхом: адміністрація звільнила майстра, яким був незадоволений колектив⁷⁹. Першотравневі події не минули й Одесу, де не вийшли на роботу портовики і працівники заводу Гена⁸⁰.

Пожвавлення боротьби трудящих за свої права дало новий імпульс профспілковому будівництву. Велася робота, спрямована на відновлення колишніх, легалізацію незареєстрованих й офіційне оформлення нових професійних об'єднань. При цьому трудові колективи виявляли послідовність, настигливість, а часом і гнучкість, оскільки державна бюрократія все ще протидіяла розгортанню спілкового руху. Так, члени закритої в жовтні 1908 р. "Спілки робітників графічних мистецтв" переробили її статут і під новою назвою "Київське професійне товариство робітників типолітографських закладів" 1 березня 1909 р. подали його на затвердження. Статут зареєстровано у серпні того ж року, а дозволу на скликання загальних зборів правлінню довелося чекати аж до кінця лютого 1910 р.⁸¹

В тому ж році активізували зусилля, спрямовані на організацію професійних об'єднань, трудящі Миколаєва, де до того влада взагалі накладала заборону на їх діяльність. На початку наступного року ініціативна група виробила проект статуту спілки металістів, а потім належним чином відбула процедуру реєстрації. Весною 1911 р. почали працювати комісії по виробленню статутів спілок металістів й інших спеціальностей. Після арештів більшовиків та членів інших партій цю роботу було поновлено у кінці року. На зборах металістів, зокрема обрано нову комісію, яка завершила справу і подала необхідні документи до губернського "в справах про товариства присутствія". Подібну спробу відродити професійний осередок здійснили й робітники Дніпровського заводу у Кам'янському⁸².

У 1911 р. в Харкові зареєстровано 8 професійних спілок, у тому числі працівників фабрики цукерок та шевців. У Катеринославі продовжувало діяти профоб'єднання торговельно-промислових службовців, у Луганську - спілки металістів паровозобудівного заводу, в Костянтинівці - робітників скляного виробництва. Відродилися профорганізації металістів на Дніпровському й Жулинському заводах.

На Київщині у той час діяло 10 професійних об'єднань, в Одесі - 19, в Житомирі було створено 3 нових спілки⁸³.

Водночас влада шукала будь-який привід, аби закрити професійні об'єднання чи не реєструвати їх. Одеським робітникам "графічних мистецтв" чиновники відмовили у реєстрації спілки на тій підставі, що в статуті не було чітко визначено район її дії. Крім того, "губернське присутствіє" наклало заборону на організацію професійних осередків робітників та службовців клеєварного заводу, розвізників і торговців гасом та фарбами. Спілку конторників і бухгалтерів було ліквідовано внаслідок того, що "товариство... допустило на курси бухгалтерії сторонніх осіб та зберігало заборонені книги в своїй бібліотеці"⁸⁴. З 10 київських профоб'єднань державна адміністрація розпустила 6, у тому числі металістів, друкарів, деревообробників⁸⁵. "Політична неблагоннадійність" більшої частини харківських друкарів стала офіційним мотивом припинення діяльності їх професійної спілки⁸⁶. Влітку 1912 р. закрито профосередок робітників скляного виробництва в Костянтинівці.

Характер політичного режиму змушував організоване робітництво діяти підпільними методами. Нелегальні професійні осередки взуттєвників, заготівельників, шевців і мулярів виникли у Чернігові, гірників - на Жилівському руднику (Донбас). При цьому вони діяли не ізольовано, а обмінювалися літературою й досвідом роботи. На підтримку страйкуючих заготівельників їх колеги в інших містах зібрали у фонд допомоги 100 крб. Київських штрейкбрехерів

спілчани зняли з робіт, оплатили їх проїзд з Чернігова та назад. Підприємці змушені були підвищити заготівельникам платню на 20%⁸⁷.

В 1913 р. чернігівські спілчани домоглися дозволу на відкриття "Клубу трудящих", який використовувався для розповсюдження забороненої літератури та преси. Тоді ж залізничники Крюківських вагонних майстерень Кременчука під час сходки ухвалили рішення про створення професійного осередку. Однак відсутність зв'язку з іншими транспортними спілками не дозволила йому вийти за рамки каси взаємодопомоги⁸⁸.

Профспілкові об'єднання використовували всі наявні можливості для агітації й пропаганди серед трудящих досвіду "класової боротьби" інших регіонів країни і зарубіжжя. Наприклад, у "Науково-художньому клубі", який належав київській спілці торгівельних службовців, проводилися збори різних партійних організацій, влаштовувалися лекції та диспути на злободенні теми. Дістаючи інформацію про те, що клуби чи бібліотеки займаються політичною діяльністю, поліція відразу порушувала клопотання про їх заборону, а причетних до "протидержавних" дій арештовувала. В 1912 р. з цих причин припинили роботу "Науково-художній клуб" і "Клуб трудящих м.Києва". На 1075 рудників Юзівського гірничого району налічувалася всього одна бібліотека профспілки прикажчиків, але й вона за розповсюдження робітничої газети була ліквідована жандармським управлінням".

Керуючись міркуваннями "державної безпеки", спецслужби самодержавної Росії не зупинялися перед фізичним знищенням політичних опонентів. Дізнавшись, що на II Всеросійський форум фабричних лікарів (Москва, 14-22 квітня 1914 р.) делегатами обрані від спілки шевців М.Плугін та О.Гурін і від друкарів Ф.Семенов та Ф.Колобок, московська "охоронка" дала Харківському губернському жандармському управлінню "орієнтування" на "ліквідацію останнього... з метою недопущення на з'їзд, що має відбутися"⁸⁹.

Значну роль у піднесенні загальнокультурного рівня й корпоративної, класової свідомості трудящих відігравала преса. Окрім загальноросійських газет і журналів ("Звезда", "Правда", "Вопросы страхования", "Работница", "Металлист", "Пролетарий иглы", "Деревоотделочник") серед робітників та службовців України розповсюджувалися місцеві видання: журнали "Гудок" (вийшло 2 номери в кінці 1910 - на початку 1911 р.) "Печатное слово", "Жизнь фармацевта" (Київ), "Одесский печатник", газети "Труд" (Єлисаветград), "Одесский курьер".

Як і в попередні роки, трудящі вдавалися до страйку, як найбільш ефективного засобу протидії капіталу. У 1913 р. порівняно з 1900 р., товарні ціни зросли на 36,6%, а середньорічна зарплата робітників - лише на 27,5% (в Україні - на 20,7%)⁹⁰. Середня тривалість робочого дня у промисловості в той час становила 10 годин⁹¹. Норма експлуатації робітників - понад 100% - була вищою, ніж у розвинених країнах. Кількість нещасних випадків у промисловості (без гірничозаводської) в українських губерніях зросла з 9 947 у 1910 р. до 16 727 в 1913 р.⁹² Тяжкі умови праці та побуту штовхали пролетаріат на опір експлуатації й боротьбу за свої соціальні права. У 1913 р. в Україні відбулося 249 страйків, у тому числі 148 економічних та 9 змішаних, в яких взяли участь близько 77 тис. чол. Зі 157 страйків 81 (51,6%) закінчився перемогою робітників, 38 (24,2%) - поразкою, результати решти - невідомі. Капіталісти внаслідок зупинки виробництва втратили понад 404 тис. робочих днів⁹³.

Перша половина 1914 р. позначена ще більшим піднесенням страйкового руху, який охопив 95 тис. трудящих. З 90 економічних страйків робітники виграли 37 (41%)⁹⁴. І лише з початком I світової війни він пішов на спад.

В розвитку профспілкового руху помітну роль відіграла страхова кампанія. Проект закону про страхування, що обговорювався у III Державній думі протягом 1911-1912 рр., мав на меті створити певні соціальні гарантії для найманих працівників. 23 червня 1912 р. закон набув чинності, дозволивши створювати лікарняні каси для забезпечення робітників на випадок їх хвороби й каліцтва. Однак страхування не передбачало забезпечення по інвалідності, старості та безробіттю, не поширювалося на сільськогосподарських робітників, службовців торгівельної мережі, залізничників, тимчасових і сезонних працівників, прислугу та в сукупності охоплювало не більше 10% пролетаріату імперії. Лікарняні каси дозволялося організовувати на підприємствах з кількістю працюючих не менше 200 чол., а там, де їх менше, створювалася спільна каса для кількох підприємств. Прав створювати каси взагалі позбавлялися підприємства з числом зайнятих на них менше 20 чол., а за відсутності механічного двигуна - менше 30 осіб. Контроль за діяльністю страхових органів передавався до рук підприємців: власники чи їх уповноважені, згідно із законом, були головами загальних зборів членів каси.

До складу цих зборів входили уповноважені від робітників (їх кількість не перевищувала 100 чол.) і представники власників, що мали 2/3 голосів усіх присутніх на зборах. У правлінні лікарняної каси працюючі мали на 1 голос більше, ніж підприємці. Фонд її формувався з внесків робітників (1-2% із зарплати) й власників (2,3% від суми внесків працюючих). Як правило, цих коштів не вистачало для покриття всіх необхідних витрат. Законодавством передбачалося видавати допомогу в розмірі від 1/4 до 1/2 зарплати неодруженим та від 1/2 заробітку - сімейним робітникам⁹⁵.

Ліві партії використовували лікарняні каси для легальних форм роботи. Знаючи про це, міністр внутрішніх справ Макаров у жовтні 1912 р. надіслав губернаторам циркулярного листа, в якому наголошував, що дані "заходи створюють міцні робітничі організації, у руках яких будуть зосереджені великі суми грошей, що в свою чергу пробудить у робітників усвідомлення власних професійних інтересів. Тому необхідно поставитися з особливою обережністю до практичної постановки справи здійснення цих заходів, щоб [лікарняні каси] не виявилися вогнищами революційної пропаганди"⁹⁶.

Наймані працівники з ентузіазмом сприйняли появу закону, що гарантував їм певний соціальний захист. Але на ділі все виявилось складнішим. Спроби трудящих вплинути на формування керівних органів кас і характер прийнятих ними рішень нагтовхувався на рішучий опір підприємців та урядовців.

Київські друкарі, обговоривши основні положення закону 1912 р., ухвалили резолюцію такого змісту: "1) Вимагати, приєднуючись до вимог організованого пролетаріату Петербурга, організації загальноміської лікарняної каси; 2) Необхідно розповсюдити страхування не лише у разі хвороби, а й у разі інвалідності, материнства та ін. втрати працездатності; 3) Страховий внесок повинен бути створений за рахунок держави і підприємців; 4) Повне самоуправління робітників у лікарняній касі; 5) Запропонувати страховим комісіям виявити підприємства, що об'єднують менше 20 робітників, та підвести їх під дію страхового закону"⁹⁷. Відмовившись від висунутої спілкою ідеї загальної норми для всіх робітників друкарень, власники розбили організацію на 4 лікарняні каси.

З метою ослаблення позиції трудящих у касах, влада заборонила скликати передвиборні збори робітників. Так, 12 травня 1913 р. поліція розпустила таке зібрання в Троїцькому народному будинку Києва, на яких друкарі мали обговорювати питання організації лікарняних кас. Підставою стала присутність на ньому представників інших професій, а також дискусія, що розгорнулася довкола статуту⁹⁸. Металісти Донецько-Юр'ївського заводу надіслали депутату Держдуми Г.Петровському ухвалену ними резолюцію, в якій зокрема наголошувалося: "Протестуємо проти насильства, яке уряд вчиняє проти робітників при проведенні страхування у життя, й вимагаємо свободи зборів для з'ясування існуючих рис нового закону, для виборів уповноважених до лікарняних кас. Вимагаємо, щоб представники в присутстві і раду обиралися самими робітниками, а не призначенням"⁹⁹.

Необхідність демократичних змін у процедурі виборів керівних органів кас була настільки очевидною, а тиск з боку професійних об'єднань та політичних партій таким сильним, що уряд у лютому 1914 р. змушений був піти на поступки. Він санкціонував передвиборні збори й збори виборщиків по виборах уповноважених до лікарняних кас. Більше того, поліції рекомендувалося вкрай обережно підходити до арешту осіб, що залучалися до виборів, "аби не створювати серед робітників недовіри в щирості заклику уряду до участі їх у виборах".

В деяких містах членство у касах будувалося за національною ознакою (існували єврейські, українські, російські каси). Це зменшувало фінансові можливості кас і здатність працівників чинити опір диктату підприємців. На знак протесту проти створення мононаціональних лікарняних кас друкарні Одеси опублікували у газеті "Одесский листок" відкритого листа, в якому зазначалося; "Ми, що нижче підписалися, робітники друкарні "Бр.Кульберг", контингент яких становить 50 процентів християн, цим протестуємо проти введення національної ворожнечі деякими завідуючими великих друкарень у справі запровадження лікарняної каси для робітників усіх друкарень м.Одеси.

При цьому висловлюємо побажання, щоб усі друкарські робітники без різниці національності з'єдналися в одну спільну лікарняну касу для блага всіх робітників".

Організовані й згуртовані робітники могли протистояти сваволі власників заводів, фабрик, майстерень. І хоча страхове законодавство істотно не поліпшило справу соціального захисту трудящих, кампанія утворення лікарняних кас стала ще одним кроком на шляху до консолідації найманих працівників, перевіркою їх організованості та рівня свідомості.

Крім того, там, де влада не дозволяла створення профспілок, лікарняні каси були єдиною формою легального об'єднання трудящих.

Суспільна активність останніх виявлялася і в інших справах. Професійні спілки виявили зацікавленість у створенні бірж праці, які могли б стати дійовим засобом боротьби з безробіттям. Друкарі Києва на своїх зборах 1 грудня 1913 р. ухвалили резолюцію, в якій позитивно оцінювалась ідея створення біржі праці й одночасно висловлювалося переконання, що її діяльність лише тоді відобразить інтереси робітництва, коли до управління нею будуть залучені профспілки¹⁰⁰.

Робітничі організації взяли участь у виробленні проекту біржі праці, але Дума загальмувала процес його обговорення. Біржа праці була створена вже

в роки війни на кошти обласного військово-промислового комітету і земсько-го союзу та мала сприяти підприємцям, які працювали на оборону, в отриманні робочих рук.

Як бачимо, у передвоєнний період сфера громадської самодіяльності найманих працівників суттєво розширилася. Царизм ішов на певні поступки лише під тиском організованих виступів трудящих. І хоча вони були досить обмеженими, все ж свідчили про зростаючий потенціал об'єднаних у робітничих організаціях найманих працівників.

У добу Першої світової війни трудящі України вступили, маючи значний досвід класових боїв і розв'язання складних суперечностей між працею і капіталом. Поряд зі стихійними виступами все більшу роль відігравали організовані пролетарськими організаціями партіями акції. Перед початком війни у 13 містах та селищах України налічувалося 34 легальні профспілки (близько 5 тис. членів) і 18 нелегальних: 5 у Катеринославі, 4 в Чернігові, 3 в Одесі, по 2 у Києві й Юзівці та по 1 у Харкові й Кременчуці. Профспілки України становили 29,4 % всіх об'єднань Російської імперії та 6,6 % їх членів¹⁰¹.

Початок I світової війни різко змінив політичну і соціально-економічну ситуацію в країні. Найбільш негативно на становищі трудящих позначилася дорожнеча. Порівняно з 1913 р. ціни на житнє борошно в грудні 1914 р. зросли на 27 %, у грудні 1915 р. - на 80,9 %, відповідно на цукор - пісок на 7,4 % - 44,9 %, м'ясо - на 36,7 %, в 1915 р. Реальна зарплата становила в гірників 76,5 % її розміру у 1913 р.¹⁰², в Києві скоротилася на 25,5% у 1915 р. і на 45, 2 % в 1916 р., порівняно з 1912 р.¹⁰³

Різко зроста тривалість робочого дня. На заводах та фабриках, що виконували військові замовлення, робітники працювали по 15-16 годин. 9 травня 1915 р. уряд затвердив положення про використання жіночої й дитячої праці на нічних і підземних роботах. Понадурочні роботи стали обов'язковими¹⁰⁴.

Адміністрація та власники підприємств знову відродили практику широких штрафних санкцій. На підприємствах Харківської губернії, що перебували під наглядом фабричної інспекції, у 1915 р. оштрафовано кожного другого, а в Катеринославській губернії - кожного третього робітника.

Важкі умови праці, відсутність належного рівня медичного обслуговування ставали причиною виробничого травматизму й хвороб. 1916 р. на Дніпровському металургійному заводі, де працювали 9283 робітники, лікарі заводської лікарні щодня приймали до 450-500 хворих. На Миколаївському суднобудівному заводі "Наваль" у січні 1915 р. 11 тис. робітників пропустили через хворобу 11 244 дні, в січні 1916 р. 13 тис. робітників - 23 019 днів¹⁰⁵.

Мобілізація значної частини пролетарів на фронт дозволила зменшити резервну армію праці. Однак, отримуючи великі військові замовлення, підприємці всіляко прагнули збільшити інтенсивність і продуктивність праці. Капіталісти підтримували заходи уряду, спрямовані на мілітаризацію виробництва. Переведення робітників на казармене становище, прикріплення їх до певних підприємств позбавляло їх власників необхідності шукати засобів економічного заохочення працюючих і ставило перешкоди для соціальних конфліктів. Втім, масовий опір трудящих не дозволив здійснити плани тотальної мілітаризації праці. Частково остання запроваджувалася на казенних військових заводах і деяких приватних оборонних підприємствах, що перебували у прифронтовій смузі¹⁰⁶.

В роки війни самодержавство повернулося до найбільш жорстких форм

правління, включаючи репресії проти громадських та політичних організацій країни. Одним з об'єктів гонінь стали професійні об'єднання, які заважали перетворенню найманих працівників на безголосу й безправну масу. Правління київської спілки металістів у 1914 р. було заарештовано, більшість його членів рекрутовано до діючої армії. Припинили існування "Товариство самоосвіти" (1914 р.) і "Науково-художній клуб" (1915 р.). Часті мобілізації різко зменшували кількість членів профспілок, що інколи давало підстави для їх закриття. В Луганську протягом першого року війни чисельність членів спілки машинобудівників скоротилася більше ніж удвічі. Нечисленними стали професійні осередки деревообробників, шевців Києва, а спілка робітників-фарбувальників взагалі припинила існування. Кількість членів спілки київських друкарень на початку 1915 р. зменшилася порівняно з попереднім роком з 400 до 200, після оголошення мобілізації - до 158 осіб, а до кінця 1915 р. налічувалось всього 108 членів. У фінансовому плані вона ледве зводила кінці з кінцями: протягом 1915 р. на допомогу безробітним було виділено всього 8 крб. 16 коп. Попри важке становище та поліцейні репресії спілка, що об'єднувала тільки 5% друкарів, у 1916 р. керувала всією економічною боротьбою робітників поліграфічного виробництва і порівняно успішно провела два страйки¹⁰⁷.

Інколи влада вдавалася до примусового розпуску професійних об'єднань. Так було в Харкові й Одесі, де офіційно закрили кілька спілок. У Катеринославі ліквідовано всі професійні осередки, крім спілок службовців і трамвайників та нелегальних спілок кравців і робітників механічної майстерні по виробництву взуття¹⁰⁸. Жодного профоб'єднання в роки війни, крім луганської спілки металістів та металістів Сулинського заводу, не залишилося у Донбасі.

Натомість почалося насаджування чорносотенних організацій типу "Собрания истинно русских людей".

В роки війни статистика про чисельність професійних спілок не велася, хоча окремі відомості про вцілілі осередки у Катеринославі, Києві, Одесі, Харкові, Луганську, Єлисаветграді, Бахмуті збереглися. Вони, зокрема, свідчать про плинність членів професійних організацій. У Київській спілці деревообробників на 1 січня 1915 р. перебувало 72 особи (протягом року вступив 201, а вибув 161 особі)¹⁰⁹. На заводі Гартмана в Луганську на 1 січня 1914 р. зафіксовано 217 членів спілки, а на початку другого півріччя - 107¹¹⁰. Наприкінці 1915 р. у спілці деревообробників Києва залишилося 63, типолітографічних і палітурних закладів - 106, булочників та кондиторів - 375, спілці по виготовленню одягу - 136 члени¹¹¹. Лави спілчан зменшувалися не лише через мобілізації, а й внаслідок арештів, заслань, звільнень тих, хто сміливо йшов на конфлікт з підприємцями і владою.

Після того як минув короткий період "ура-патріотичних" настроїв, що охопили майже всі (в тому числі й ліві) партії та громадські організації, виокремилися різні, часто протилежні позиції в ставленні до війни. Більшовики і контрольовані ними організації виступали проти імперіалістичної війни. Меншовики, бундівці, представники правих партій відстоювали гасло "оборонства".

Щоб "прив'язати" робітничі верстви до власного політичного курсу, уряд всіляко заохочував їх участь у діяльності військово-промислових комітетів (ВПК)*, які мали сконцентрувати зусилля на сприянні фронту, успішному виконанні воєнних замовлень.

* ВПК почали створювати з травня 1915 р.

Поряд з розв'язанням економічних завдань (постачання збройних сил, забезпечення промисловості паливом, робочою силою, металом, енергією тощо) представники капіталу ставили й свої корпоративні інтереси, прагнучи через ВПК допомогтися від уряду політичних поступок, лібералізації. При військово-промислових комітетах створювалися "робітничі групи"*, які часто використовувалися як легальна можливість для пропагандистських акцій різних партій, а також для постановки вимог з боку професійних об'єднань. Наприклад, до складу "робітничої групи" Київського обласного ВПК увійшли 10 осіб, які організувалися в окремий осередок з власним бюджетом та діловодством. Спеціальною постановою комітету групу було затверджено як самостійний відділ на чолі з П.Незлобіним (представник спілки друкарів).

На початку 1915 р. на пленарному засіданні комітету "робітнича група" оприлюднила свою декларацію, в якій наголошувалося, що "захист батьківщини не суперечить тактиці робітничого класу", а "шлях до оборони пролягає через свободу". На думку авторів документа, мобілізацію народних сил на захист країни може забезпечити здійснення таких політичних умов: "Свободи зборів і спілок, свободи слова й друку, недоторканості особи та житла, рівноправності всіх національностей, повної амністії з усіх політичних і релігійних справ, негайної відміни всіх надзвичайних станів, негайного скликання Державної думи для безперервної сесії тощо, а також зміни виборчого закону до Державної думи за принципом загального, прямого, рівного й таємного голосування"¹¹² Зрозуміло, що ці вимоги не могли знайти позитивного відгуку у влади та ще в умовах війни. "Робітнича група" була створена при Одеському обласному військово-промислому комітеті, але практичних кроків вона не зробила і вийшла з його складу. Зовсім не вдалося створити "робітничі групи" при Катеринославському й Харківському ВПК та багатьох місцевих військово-промислових комітетах. У ряді міст ліворадикальним партіям вдалося організувати бойкот виборів до ВПК. Але в більшості військово-промислових комітетів робітники знаходилися під впливом "оборонців" і свідомо чи несвідомо підтримували загальну лінію на "війну до переможного кінця". Так, у харківській спілці торговельних службовців панували патріотичні настрої, які вона намагалася нав'язати й іншим об'єднанням міста. З ініціативи останньої влітку 1915 р. було скликано загальні збори робітників Харкова, в яких взяли участь представники всіх професійних організацій міста. Обговоривши питання про участь робітників у "захисті вітчизни", делегати отримали дві резолюції - за підтримку урядового курсу та проти продовження війни, але ухвалити жодну з них не дозволив помічник харківського поліцмейстера, який закрити збори¹¹³.

Незважаючи на воєнний стан, основним засобом боротьби за права трудящих залишилися страйки. Їх організація і проведення були пов'язані з великими труднощами й небезпекою, оскільки поліція стежила за активістами робітничого та революційного руху і вживала репресивних заходів щодо них.

Найпомітнішою подією першої половини 1915 р. стали виступи робітників сталеливарного заводу товариства "Уніон" у Макіївці й Петровського заводу в Єнакієвому. 3 тисячі макіївських металургів вимагали підвищення платні на 10-25%, а також півгодинної перерви на сніданок. Стягнувши поліцейські підрозділи, влада придушила страйк, а понад 100 страйкарів було відправлено на фронт. Єнакіївські металісти також висунули вимогу підвищення

* "Робітничі групи" мали сприяти підвищенню інтенсивності праці й "оборонським", патріотичним настроям серед пролетарських верств.

заробітної плати на 20-30%. Виявивши стійкість навіть після арештів організаторів страйку Я.Рябова, О.Фатова та І.Чайки, страйкарі допомоглися часткових поступок¹¹⁴.

Весною 1916 р. спалахнув величезний страйк гірників Горловсько-Щербинівського району. На нараді представників великих шахт було вирішено висунути єдині вимоги: підвищення заробітків на 50%, відміна штрафів, поліпшення умов праці. 45 тис. страйкарів дістали моральну і матеріальну підтримку від шахтарів з інших районів. Намагаючись придушити виступ силою, поліція й війська поранили двох та вбили чотирьох робітників. Однак усе ж підприємці змушені були піти на підвищення заробітної плати¹¹⁵.

Активізація боротьби проти капіталу сприяла пошвавленню діяльності професійних об'єднань, робітничих клубів тощо. У Києві організованими акціями заявили про себе спілки столярів, кравців і друкарів. Остання організувала два страйки. Скликавши в червні 1916 р. представників усіх друкарень (у тому числі й не членів профспілки), спілчани закликали їх до початку страйку. Деякі власники пішли назустріч вимогам робітників, але адміністрація друкарень Яковлева, братів Каплунів та інших відмовилася підвищити платню на 75%, посилаючись на те, що виконуються наперед оплачені державні замовлення. Крім того, власники попередили, що коли робітники не стануть до роботи, на зміну їм прийдуть фахівці - військовополонені. І все ж наявність великої кількості термінових замовлень та посередництво фабричного інспектора дозволили укласти угоду, за якою друкарі отримували 25-процентні надбавки.

Успішно завершився й вересневий страйк. Власники друкарень погодилися на 20% надбавки тим, хто отримував 50 крб на місяць, 15% - для тих, хто одержував 75 крб, і 10 % - для тих, чия місячна плата перевищувала 75 крб. Відповідно було збільшено розцінки відрядних робіт¹¹⁶.

Слід відзначити, що за весь час війни до лютогового перевороту червневі та вересневі виступи друкарів у Києві були одними з небагатьох, в яких роль їх організатора належала професійному об'єднанню.

В інших регіонах України профспілкові організації також ставали на чолі страйкової боротьби. Спілка металістів Сулинського заводу організувала переговори з адміністрацією, проводила збори робітників, надавала матеріальну допомогу страйкарям. Щоб придушити виступ останніх, влада спочатку ліквідувала професійний осередок¹¹⁷.

Профспілка заводу Гартмана, в якій мали вплив більшовики, створила основний і запасний страйковий комітети, бойову дружину зі 100 осіб для охорони мітингів, зборів і керівництва страйком. У квітні 1916 р. вимоги, обговорені на робітничих зборах, про підвищення зарплати поденщикам на 75% та відрядникам - на 30-35%, передали дирекції. Але вона відмовилася їх задовольнити, мотивуючи це малою кількістю членів спілки, які нібито не відбивають інтересів усього колективу. Робітники відповіли масовим вступом до профорганізації, яка зросла до 100 осіб. Оскільки адміністрація погодилася лише на часткові поступки, спілка почала готувати страйк. Припинивши роботу 5 липня, трудящі вимагали 8-годинного робочого дня, запровадження інституту заводських і цехових старост, підвищення платні на 25%, видачі робітникам шкідливих та гарячих цехів спецодягу, звільнення арештованих керівникам профспілки. На знак солідарності з паровозобудівниками виступили

робітники патронного заводу й суконної фабрики. Лише за допомогою військових підрозділів страйк вдалося придушити. 78 його найактивніших учасників віддали у солдати, 15 піддано арешту. 21 липня 1916 р. профспілка робітників заводу Гартмана була офіційно заборонена. Проте все ж частину вимог страйкарів власники заводу задовольнили¹¹⁸.

В липні-серпні 1916 р. відбулися великі страйки на Харківському паровозобудівному заводі, заводах ВЕК і Гельферіх-Саде. Протягом серпня-вересня у Харкові страйками було охоплено 12 тис. чол.

За час з жовтня 1915 р. до вересня 1916 р. в Україні зафіксовано 228 страйків, у яких взяли участь 203,7 тис. чоловік. 179 страйків були економічними та 49 - політичними й змішаними. Однак порівняно з періодом серпня 1914 р. - вересня 1915 р. кількість переможних страйків зменшилася на 16 %, що стало свідченням жорстокої позиції уряду і підприємців¹¹⁹. Поряд з традиційними вимогами (підвищення заробітної плати, поліпшення умов праці, зменшення штрафних санкцій, скорочення тривалості робочого часу) наймані працівники висували нові вимоги: припинення імперіалістичної війни, демократизації суспільного устрою, гарантії політичних свобод. В умовах війни царизм не міг та й не бажав зробити такі давно назрілі кроки. Це до межі загострило ситуацію в суспільстві, пройнятого антагонізмами, і спричинило кризу влади, що логічно призвела до перевороту.

Війна все більше розхитувала хворобливий організм Російської імперії. Соціально-економічні наслідки світового військового конфлікту створювали підґрунття для невдоволення правлячою верхівкою, яке наростало у всіх верствах суспільства. Після важких невдач на фронті й величезних втрат діючої армії недовіра до уряду сягнула критичної позначки. В Україні з жовтня 1916 р. до лютого 1917 р. відбулося 72 страйки (45,7 тис. учасників). 50 виступів (42 тис. чол.) припадають на січень-лютий 1917 р.¹²⁰.

Революційні події у Петрограді викликали піднесення і нові сподівання в робітничих масах. Ліквідація самодержавства дала поштовх різним формам самоорганізації та громадської самодіяльності. На робітничих зборах обговорювалися питання про фабричних старост, соціальне страхування, напрями професійного руху, законодавче забезпечення сфери праці. Особливу активність у той час проявляли партії лівого спектру. Вони ініціювали в ряді міст утворення організаційних комітетів по відновленню професійних спілок. Відсутність належного досвіду ускладнювала процес профспілкового будівництва, породжувала роздрібленість, різнобій, неузгодженість дій. В Одесі наприклад, на одному й тому ж виробництві діяло кілька профосередків. Так, портовики об'єднувалися у 7 спілок, торговельно-промислові службовці - в 12, робітники шкіряного виробництва - у 5. Одеські кравці мали окремі спілки чоловічих кравців, модисток, білошвейок, капелюшниць, панчішниць. Але цей період виявився нетривалим. В основу побудови професійних організацій лягли різні принципи: виробничі (металісти, друкарі, будівельники), цехові (електрики, ливарники, кочегари), змішаного типу (залізничники, конторські службовці), професійні спілки окремих підприємств (спілка заводу Гартмана в Луганську та ін.). Професійні об'єднання створювали робітники, службовці, інтелігенція (лікарі, інженери, вчителі). Все це сприяло бурхливому розвитку профспілкового руху. Однак найбільш численними й активними виявилися пролетарські спілки.

Напередодні лютневих подій у Києві виявляли активність 8 професійних

спілок. У березні 1917 р. до них додалися новостворені профоб'єднання торговельних працівників, офіціантів, перукарів. Протягом березня-квітня інтенсивну організаційну роботу проводила спілка київських металістів, що об'єднала робітників 15 підприємств міста. 16 квітня її загальні збори обговорили доповідь про значення професійних організацій і звіт секретаря спілки про діяльність правління. Присутні затвердили касовий звіт останнього за 42 дні діяльності після ліквідації монархії, утворили статут й обрали правління та ревізійну комісію профоб'єднання¹²¹.

Збори членів профорганізації також заслухали звіт про дореволюційний період її діяльності, а також скарбника. Було прийнято рішення про формування активної спілки друкарів, констатовано необхідність скликання Всеросійської конференції працівників типографій і негайного запровадження 8-годинного робочого дня¹²².

За кількісним складом домінували профоб'єднання металістів. У Харківській їх спілці налічувалося 5 тис. чол., Катеринославській - 6 тис. чол.¹²³, Луганське бюро об'єднувало 12 тис. членів¹²⁴.

Швидкими темпами зростали професійні організації Донецького басейну. 900 осіб стали членами спілки Констянтинівського заводу, 3 000 - Краматорського, 2 700 - на Софіївському руднику, 700 - на Горлівському руднику № 5. У травні 1917 р. профспілки Донецького регіону охоплювали понад 50% робітників, що працювали за наймом¹²⁵.

Усього весною 1917 р. в Києві створено 20 спілок (38 тис.членів), Харкові - 30 спілок (35 тис.членів), Катеринославі - 25 спілок (15 тис.членів), Одесі - 40 спілок (35 тис. членів)¹²⁶.

Вже влітку-восени 1917 р. дедалі рельєфніше виявлялася тенденція до створення керівних центрів професійними осередками, які здійснювалися по двох напрямках: злиття окремих спілок на одному підприємстві, а також створення районних професійних організацій. До кінця літа останні виникли в Юзівці, Макіївці, Єнакієвому, Кадіївці, Горлівці та інших містах Донбасу¹²⁷.

Харківська обласна спілка гірників, створена 3 жовтня 1917 р. охоплювала професійні осередки Донбасу й Криворіжжя. У жовтні ж сформовано обласні профоб'єднання металістів Донецького і Криворізького басейнів та хіміків¹²⁸.

3 квітня почали відновлюватися і створюватися заново центральні бюро профспілок. У Харкові для підготовки статуту ЦК було скликано конференцію за участю представників 21 спілки міста. В Одесі підготовчу роботу по створенню центрального бюро профоб'єднань здійснювала організаційна комісія, яка виробила проект статуту і скликала збори делегатів 35 спілок, які його затвердили. До складу ЦБ, згідно зі статутом, могли входити представники всіх політичних партій з правом дорадчого голосу та 2 представники від рад робітничих депутатів з правом вирішального голосу¹²⁹.

Після Лютневої революції вийшло з підпілля центральне бюро профспілок. У квітні відбулися збори уповноважених 10 спілок міста, на яких обговорено проект статуту бюро й встановлено норму представництва у ЦБ: 1 чол. від спілки, що об'єднувала 25 членів, 2 делегати - від спілок чисельністю 250-1000 осіб, 3 - від спілок, в яких налічувалося 1-2 тис.членів; 4 - від 2 до 3 тис., 5 - від 3 до 5 тис. членів. 14 квітня центральне бюро розпочало практичну діяльність¹³⁰. Згодом були створені ЦБ у Катеринославі та Миколаєві.

Професійні осередки вели щоденну кропітку роботу, спрямовану на захист інтересів трудящих. Після лютневого перевороту підприємці також максимально використовували можливості для утворення власних об'єднань. Так, власники київських поліграфічних підприємств організували спілку, яка розгорнула агітацію проти 8-годинного робочого дня, недільного відпочинку, підвищення заробітної плати. У відповідь профорганізація працівників друкарської справи в категоричній формі висунула вимогу про негайне укладення колективного договору, підкріпивши її погрозою страйку. В результаті було створено узгоджувальну комісію, яка виробила тариф заробітної плати. Оскільки підприємці зайняли вичікувальну позицію, робітники, згідно з постановою правління профспілки, 10 травня припинили роботу майже у всіх друкарнях з кількістю понад 1000 працюючих, які підлягали фабричній інспекції. Це змусило власників піти на переговори. Узгоджувальна комісія працювала щодня по 6-7 год. на добу, й 16 травня колективний договір був підписаний. Укладена майже на всіх умовах найманих працівників угода все ж мала ряд недоліків: відсутність чіткого порядку прийому та звільнення робітників, необумовленість прав самоврядних органів на місцях (фабзавкомів), невизначеність заходів, спрямованих на поліпшення санітарно-гігієнічних умов праці. Виявляючи зацікавленість перш за все питаннями заробітної плати, друкарі не надавали тоді вагомого значення правовим аспектам договору. Недоліки укладеної угоди вирішено було врахувати в ході вироблення наступного колективного договору¹³¹.

Відразу після Лютневої революції профспілки ще не були масовими організаціями, якими вони стали влітку-восени 1917 р. Переважаюча їх частина будувалася на вузькоцехових засадах, об'єднувала незначну кількість трудящих і не могла розв'язати всіх завдань щодо їх соціального захисту. Це створило умови для виникнення іншої форми самоорганізації працюючих за наймом - фабрично-заводських комітетів (ФЗК). Вони обиралися робітниками й службовцями підприємств або цехів, діяли за виробничим принципом та відбивали інтереси всього трудового колективу.

Спочатку фабзавкоми діяли паралельно з профспілками. Вони відігравали важливу роль у контролі над виробництвом, перш ніж перетворитися в первинні осередки професійних організацій на підприємствах.

У березні 1917 р. перші ФЗК виникли на паровозобудівному і патронному заводах Луганська, металургійному заводі в Юзівці, на рудниках та шахтах Єнакіївського, Кадіївського, Макіївського, Олександрівськ-Грушевського, Юзівського районах Донбасу.

Для ведення поточної роботи фабрично-заводські комітети обирали президії й секретаріати, систематично проводили збори, на яких обговорювалися всі проблеми робітничого життя. На великих підприємствах фабзавкоми створювали різноманітні комісії: конфліктні, розцінкові, по розподілу робіт серед особового складу підприємств, технічного й фінансового контролю, харчові, культурно-освітні. Наприклад, фабрично-заводський комітет київського "Арсеналу" керував діями конфліктної, ревізійної (адміністративної), харчової, фінансової, культурно-освітньої та розцінкової комісії¹³². При ФЗК заводу ВЕК, окрім названих, діяла ще комісія культурно-масової роботи. В положенні про контрольну комісію відзначалося, що її метою є підняти рівень виробництва й організації нормального ведення робіт. У складі комісії перебували комерційна, матеріально-технічна секції, секції по обладнанню і цен-

трального складу. Останні мали здійснювати контроль над замовленнями, витратами виробництва, постачанням, діловодством, бухгалтерією, а також вживати заходів щодо підвищення продуктивності праці, поліпшення умов роботи й т.п.¹³³.

Фабзавкоми активно втручалися в усі сфери виробництва, намагаючись подолати господарську кризу та воєнну розруху. У кінці березня 1917 р. окружний інженер Павловського гірничого округу на запит Гірничого управління Півдня Росії повідомляв, що "фактично влада на рудниках знаходиться в даний час у руках робітників і службовців, які створили рудничі комітети. Його луганський колега писав, що комітети на рудниках поставили завдання регулювати внутрішнє життя промислів та встановити зв'язки з сусідніми комітетами¹³⁴.

Вже з весни 1917 р. ФЗК почали обмежувати тривалість робочого часу. На харківських заводах ВЕК, "Герлях і Пульст", паровозному, фабриці "Жорж Борман" явочним порядком встановлено 8-годинний робочий день. Їх приклад наслідували багато шахт та заводів Донбасу, Катеринослава, Києва, Одеси, Херсона. На київському "Арсеналі" фабрично-заводський комітет вживав заходів, щоб перехід на 8-годинний робочий день супроводжувався збереженням заробітків у попередніх розмірах¹³⁵.

Фабзавком харківського заводу Гельферіх-Саде в квітні 1917 р. ухвалив рішення про заборону накладати штрафи на робітників. Крім того, комітет стежив за збереженням рівня оплати праці після переходу з 9,5-годинного на 8-годинний робочий день, а також для чоловіків і жінок, зайнятих на відрядних роботах¹³⁶.

Оскільки питання заробітної плати залишалося головним, фабрично-заводські комітети значну увагу приділяли виробленню нових тарифів. Конференція ФЗК Півдня спільно з представниками Рад встановила загальний для всіх категорій трудящих мінімум зарплат: 4 крб - дорослим робітникам, 2 крб. 50 коп. - підліткам від 15 до 17 років. Прийнято було також рішення про виплату середнього заробітку в усіх випадках зупинення виробництва, що сталися не з вини працівників, запровадження 6-годинного робочого дня на шкідливому виробництві, утримання фабзавкомів за рахунок підприємств¹³⁷.

Обмежуючи свавілля власників, фабрично-заводські комітети регулювали процес звільнення й прийому робітників. ФЗК заводу ВЕК у червні 1917 р. ухвалив рішення, що не дозволяло адміністрації підприємств "скорочувати штати" без його санкції¹³⁸.

Питання про характер стосунків між фабзавкомами та профспілками стали предметом гострих дискусій. 21-28 червня 1917 р. в Петрограді відбулася III Всеросійська конференція професійних спілок, що ухвалила кілька важливих резолюцій, авторами яких були меншовики В.Гриневиц, П.Колокольников і Д.Кольцов.

Сформульована ними концепція розвитку профспілкового руху зводилася до того, щоб, по-перше, професійні об'єднання повинні залишатися й після другої російської революції організаціями трудящих, яким належало перш за все захищати соціально-економічні інтереси своїх членів; по-друге, основною формою боротьби профспілок повинен залишатися страйк, який мав спиратися на міцний страйковий фонд та організованість трудящих, причому розв'язання суперечок з підприємцями й адміністрацією рекомендувалося домагатися в примирних камерах і третейських судах; по-третє, профспілки

повинні створюватися за виробничим принципом та на засадах демократичного централізму. Об'єднання спілок мало здійснюватися по двох напрямках: вертикальному, чи галузевому, з єдиним центром і горизонтальному, чи територіальному, за принципом федеративного влаштування. Єдиний централізований страйковий фонд повинен був гарантувати успіх на випадок страйкової кампанії¹³⁹.

Переважаючою кількістю голосів делегати прийняли резолюцію В.Григоровича "Про завдання профруху" й одногосно - резолюцію П.Колокольнікова "З організаційного питання"¹⁴⁰.

Гострі дискусії розгорнулися довкола питань про контроль над виробництвом та розподілом (доповідав більшовик В.Милютін) і про взаємостосунки профспілок та фабзавкомів (доповідав більшовик М.Глебов-Авілов). Переважна частина делегатів відхилила радикальні пропозиції делегатів РСДРП(б) про перехід спілок від пасивного контролю за діяльністю адміністрації до організації господарського життя. Відповідні резолюції поміркованого характеру підготували меншовики. У конструктивному й спокійнішому руслі обговорювалися менш принципові питання "Профспілки та боротьба з безробіттям", "Культурно-освітня діяльність профспілок", "Профспілки і жіноча праця", "Професійна преса" й ін.¹⁴¹

III Всеросійська конференція професійних спілок ухвалила перейменувати центральні бюро (ЦБ) та ради профспілок (РП), а також резолюцію про організацію та діяльність Всеросійської центральної ради профспілок. Керівні посади у тимчасовому складі ВЦРПС зайняли представники правого блоку¹⁴².

Таким чином, III Всеросійська конференція сприяла організаційному оформленню профспілкового руху і надала йому нових імпульсів.

Кінець двовладдя (липень 1917 р.) ускладнив політичну ситуацію в країні. Нові умови диктували необхідність консолідації сил і формування дійових профорганізацій трудящих, які були здатні протистояти наступу капіталу.

З літа 1917 р. активізувалися зусилля по створенню вертикальних профспілкових структур - всеросійських галузевих об'єднань. У липні відбулися всеросійські з'їзди торговельно-промислових працівників та залізничників. Протягом 1917 р. в цілому по країні сформувалися й вступили в контакт з ВЦРПС 23 обласних профспілкових організації, які охоплювали 711 тис.членів¹⁴³. Водночас розширювалася мережа горизонтальних структур (територіальних об'єднань), чисельність яких до жовтня 1917 р. сягнула 70¹⁴⁴.

Там, де керівництво профспілками і фабрично-заводськими комітетами ставило понад усе інтереси трудящих, співпраця між ними давала позитивні результати. На червневій конференції спілок та фабзавкомів Харкова було прийнято інструкцію, в якій рекомендувалося вважати останні основними осередками професійних об'єднань на виробництві¹⁴⁵. У повному порозумінні працювали рада профспілок і Центральна рада ФЗК у Києві. В травні 1917 р., дізнавшись про підготовку союзом фабрикантів наради з приводу укладення колективного договору, учасники зборів представників фабрично-заводських комітетів ухвалили рішення: "З огляду на те, що нарада скликається без відома профспілки металістів - організації, що має право укладати колдоговір, - представники фабзавкомів не можуть брати участі у майбутній нараді... Всі питання, що виникають на економічному ґрунті, не можуть обговорюватися без відома профспілки"¹⁴⁶.

Липнева політична криза стала початком масового наступу капіталу на

права трудящих. Зміцнілі організації підприємців займали дедалі жорсткішу позицію у питаннях про тарифи, скорочення виробництва й штатів, інтенсифікації праці. Їх підтримував Тимчасовий уряд, який 8 серпня 1917 р. дозволив нічні зміни для жінок і підлітків, мотивуючи рішення потребами воєнної економіки¹⁴⁷.

Трудящі відповідали на це зміцненням профспілкових лав й організованими виступами. В другій половині 1917 р. спостерігається різке зростання кількості спілчан. Якщо у березні того ж року до спілки металістів Миколаєва вступило 246 чол., то в кінці липня тут налічувалося вже 12 614 членів¹⁴⁸. 7884 робітники Кадіївського району з усіх 13 200 у серпні перебували в складі профорганізації. До вересня профспілки Катеринослава об'єднували 4 тис. трудящих, Києва - 80 тис., Одеси - 100 тис., Харкова - 150 тис. Профоб'єднання гірників Донбасу на 1 жовтня охоплювало понад 100 тис. осіб¹⁴⁹.

Це була значна сила, з якою змушені були рахуватися капіталісти й уряд. Восени 1917 р. профорганізації повели енергійну боротьбу за інтереси робітників. У вересні в Катеринославі скликано міську конференцію профспілок, фабзавкомів, представників полкових комітетів і політичних партій. Учасники зібрання організували страйковий комітет, якому доручалося в ультимативній формі вимагати від підприємців задоволення потреб найбільш потерпаючих робітників, а також субсидування заводських продовольчих організацій з метою зниження цін на харчі¹⁵⁰. Свою позицію нав'язало власникам копалень профоб'єднання гірників Донбасу, яке примусило їх підвищити плату та поставило підвищення цін на продукти в залежність від її зростання.

З метою зменшення рівня безробіття Київське й Миколаївське центральні бюро профспілок вживали заходів до організації громадських робіт, безплатних їдалень і гуртожитків для безробітних¹⁵¹.

Фабрично-заводські комітети та профспілки ставали центрами керівництва страйковою боротьбою. У вересні 1917 р. призупинили роботу 25 тис. металістів з 15 підприємств Києва, які вимагали підвищення тарифних ставок. Профорганізація виробила проект колективного договору, який власники погодилися підписати на 10-й день страйку, ним встановлювався 8-годинний робочий день, а надурочні роботи допускалися лише за згодою ФЗК. Власники здійснювали прийом і звільнення найманої робочої сили, а спілки й фабзавкоми мали право контролю за діями адміністрації. З 7 серпня до 5 жовтня тривав страйк колективу Харківського паровозобудівного заводу. Матеріальну підтримку страйкарям надали профоб'єднання Луганська, Миколаєва, Царицина та інших міст. Досягнувши угоди лише про незначне підвищення зарплати, робітники змушені були стати до роботи. 13 тижнів продовжувався страйк харківських друкарів, які домоглися від власників підвищення зарплати для кваліфікованих робітників на 50%, некваліфікованих - на 70%, а також підписання колективного договору¹⁵².

Зрозумівши, що одним підвищенням заробітної плати матеріальне становище трудящих в умовах війни й розрухи поліпшити не вдасться, керівництво багатьох профспілок та ФЗК стало схилитися до контролю над виробництвом і розподілом продуктів. Особливо активно за впровадження робітничого контролю виступали більшовицькі фракції у спілках. З їх подачі відповідні резолюції ухвалили загальні збори й конференції фабрично-заводських комітетів Харкова, Одеси, Катеринослава, Луганська, Миколаєва, Єлисаветгра-

да, Краматорська, Києва. Перша обласна конференція металістів Донецького та Криворізького басейнів у жовтні 1917 р. висловила за 8-годинний робочий день, запровадження робітничого контролю, укладання колективної угоди, розробку нового тарифу оплати праці¹⁵³.

Восени на підприємствах України почали діяти контрольні ради (комісії), що підпорядковувалися центральним радам ФЗК. Зайнявши жорстку позицію, робітничі організації часто висували свої вимоги в ультимативній формі. Так, делегати катеринославської конференції фабзавкомів запропонували у вересні заводчикам протягом двох тижнів перейти на нові тарифні ставки, попередивши, що в разі невиконання даного рішення всі підприємства міста перейдуть під управління робітничих організацій¹⁵⁴. ФЗК і профспілки усували управляючих й адміністраторів, які вперто не бажали йти назустріч вимогам трудових колективів або готували локаути, як це було на харківських підприємствах "Герлях і Пульст", ВЕК, Гельферіх-Саде, паровозобудівному.

17-22 жовтня 1917 р. у Петрограді відбулася Всеросійська конференція фабзавкомів, на якій обговорювалися доповіді на поточний момент (Л.Троцький), робітничий контроль (В.Милютін, Ю.Ларін), взаємини між ФЗК та профспілками (В.Шмідт) й ін. Перевага лівосоціалістичних партій на конференції наклала відповідний відбиток на характер ухвалених нею документів. Після цього рух за введення робітничого контролю став масовим, а фабзавкоми поступово переходили від регулювання заводських порядків до управління підприємствами¹⁵⁵.

В Харкові ЦР ФЗК прийняла рішення про те, що всі заводи і фабрики, які закриваються підприємцями, переходитимуть у власність народу й розпорядження Ради робітничих та солдатських депутатів і відновлюватимуть роботу під контролем фабзавкомів та профспілок. Заводський комітет ВЕК взяв на себе постачання підприємства сировиною, паливом і матеріалами й домагався урядової субсидії, щоб не зупиняти виробництво¹⁵⁶.

Однак зусиль робітничих організацій виявилось замало для того, щоб зупинити економічну кризу в країні, яка вела виснажливу війну. Ситуація ускладнювалася неспроможністю центральної влади налагодити всі життєво важливі ділянки державного життя. Політичною кризою скористалися більшовики, які шляхом перевороту прийшли до влади. В історії профспілок розпочався новий етап.

¹ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. - К., 1983. - С. 20.

² КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Изд. 8-е. М., 1980. - Т. 1. - С. 75. (Далі - "КПСС в резолюциях").

³ Самостійна Україна. Збірник програм українських політичних партій початку ХХ століття. - Тернопіль, 1991. - С. 24.

⁴ Там само. - С. 55.

⁵ Там само. - С. 61-62.

⁶ Киевское слово, 1905.

⁷ И.Л.Стадник, М.Прохоренко. Профсоюзы Украины до Великой Октябрьской социалистической революции. - М., 1959. - С. 32.

⁸ ЦДІА України. - Ф. 442. - Оп. 855. - Спр. 397. - Ч. 1. - Арк. 51.

⁹ В.И. Косач. Профсоюзы Санкт-Петербурга (1905-1930). - Санкт-Петербург, 2001. - с. 46-49

¹⁰ И.Л.Стадник, М.Прохоренко. Вказ. праця. - С. 42

- 11 Очерки истории профсоюзов Харьковщины. - С. 23.
12 ЦДІА України. - Ф. 318. - Оп. 1. - Спр. 1060. - Арк. 3 зв.
13 Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. - С. 22.
14 Там само.
15 Там само. - С. 39.
16 Там само.
17 Київський державний архів. - Ф. 1. -, Спр. 24. - Арк. 108, 109, 164.
18 Архив истории труда в России. - 1921. - № 2. - с. 121
19 Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. - С. 39.
20 Освобождение труда. - Сборник. - Одесса, 1906. - С. 84.
21 Киевская мысль, 1907. - 30 янв. № 14.
22 Там само, 1906. - 23 марта. № 66.
23 И.Л.Стадник, М.Прохоренко. Там само. - С. 47.
24 П.В.Шостак. Видатний вчений-більшовик (до 90-річчя з дня народження О.Г.Шліхтера) - К., 1958. - С. 8.
25 З.Першина. Павел Мизикевич - партии рядовой. - Одесса, 1962. - С. 19.
26 С.Айнзафт. Первые шаги профессионального движения в России. (1905-1907 гг.). - М., 1926. - С. 143
27 Т.М.Гонтар. Керівництво більшовицьких організацій України розвитком профспілкового руху (1905-1907 рр.) // УІЖ. - 1980. - № 2. - С. 49-54.
28 Ю.В.Овчинников. Большевики Донбасса в борьбе за завоевание легальных организаций рабочего класса в 1905-1907 гг. - В кн.: Ленин и местные партийные организации России. - Пермь, 1970. - С. 504.
29 ДАРФ. - Ф. 102. - Спр. 18. - Ч. 2. - Арк. 15-29.
30 Г.М.Гонтар. Вказ. праця. - С. 53.
31 ЦДІА України. - Ф. 276. - Оп. 1. - Спр. 60. - Арк. 181.
32 Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. - С. 43.
33 Революция 1905-1907 гг. на Украине. Сб. док. и материалов. - К., 1955. - Т. 2. - Ч. 2. - С. 41.
34 И.Берхин. Луганская большевистская организация в период первой русской революции. - М., 1947. - С. 126.
35 ЦДІА України. - Ф. 575. - 1906-1907 рр. - Спр. 509. - Арк. 84.
36 Історія робітничого та професійного руху друкарів Київщини. - С. 16-17.
37 Там само.
38 Л.Стадник, М.Прохоренко. Там само. - С. 48.
39 И.Берхин. Луганская большевистская организация в период первой русской революции. - М., 1947. - С. 119.
40 Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. - С. 44.
41 Історія робітничого класу Української РСР. - Т. 1. - С. 322, 323.
42 "Звезда". - 1911, 11 червня.
43 Історія робітничого класу Української РСР. - Т. 1. - С. 324.
44 Социал-демократ. 1910. - 16 (13) лютого.
45 Робітничий рух на Україні в період імперіалізму. - К., 1961. - С. 106.
46 М.Шраг, Р.Яновський. Промисловість УРСР. Статистично-економічний порадник, ДВУ - Харків, 1929. - С. 227, 235.
47 История Харьковского паровозостроительного завода. 1895-1917.
48 Ф.Є.Лось. Робітничий клас України в 1907-1913 рр. - С. 114-115; Л.М.Клейнбот. Історія безробітності в Росії. - М., 1926. - С. 201.
49 ЦДІА України. - Ф. 304. - Спр. 357. - Арк. 212; Спр. 879. - Арк. 32. Спр. 502. - Арк. 94.
50 Свод отчетов фабричных инспекторов за 1909 г. - Спб., 1910. - С. XXVI; Свод отчетов фабричных инспекторов за 1911 г. - Спб., 1912. - С. XX.
51 Звезда. 1912. - 19 лютого.
52 Свод отчетов фабричных инспекторов за 1911 г. - С. XXX.
53 Общественный врач. - 1914. - № 2. - С. 430-436.
54 Правда труда. 1913 р. - 4 вересня.
55 Профспілки України і тенденції та перспективи політичної діяльності. - К., 2000. - Т. 1. - С. 172.
56 Історія робітничого класу Української РСР. - Т. 1. - С. 365.
57 ЦДІА України. - Ф. 304. - 1908 р. - Спр. 385. - Арк. 93.
58 Там само. - Ф. 575. - 1900-1912 рр. - Спр. 189. - Арк. 200-347.
59 Социал-демократ. 1911, 14 (1) вересня. - № 23.
60 ЦДІА України. - Ф. 575. - 1906-1910 рр. - Спр. 189, 190. - Арк. 298.
61 Історія робітничого та професійного руху друкарів Київщини. - С. 47.
62 Материалы по истории профессионального движения СССР. - М., 1927. - Сб. 5. - С. 39.

- 63 Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. - С. 47.
- 64 25 років профспілки Нархазу на Київщині. - К., 1927. - С. 29-30.
- 65 Історія робітничого класу Української РСР. - Т. 1. - С. 364.
- 66 Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. - С. 47.
- 67 В.Святлоский. История профдвижения в России. - Л., 1924. - С. 19.
- 68 ЦДА України. - Ф. 304. - 1908 р. - Спр. 385. - Арк. 93, 94.
- 69 Там само.
- 70 А.Стадник, М.Прохоренко. Вказ. праця. - С. 65.
- 71 ЦДА України. - Ф. 304. - 1908 р. - Спр. 406. - Арк. 8.
- 72 Історія робітничого класу Української РСР. - Т. 1. - С. 399.
- 73 ЦДА України. - Ф. 575. - 1906-1910 рр. - Спр. 506, 509 (облікові картки страйків).
- 74 Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. - С. 51, 52.
- 75 Історія робітничого класу Української РСР. - Т. 1. - С. 395.
- 76 Там само.
- 77 Там само. - С. 399.
- 78 ЦДА України. - Ф. 275. - Спр. 733. - Арк. 5.
- 79 Там само. - Ф. 575. - Спр. 189. - Арк. 464, 466.
- 80 Там само. - Ф. 386. - Спр. 1953. - Арк. 116.
- 81 Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. - С. 54.
- 82 Там само.
- 83 ЦДА України. - Ф. 304. - Спр. 751. - Арк. 17, 18.
- 84 А.Стадник, М.Прохоренко. Вказ. праця. - С. 73.
- 85 ЦДА України. - Ф. 575 - Спр. 189. - Арк. 378, 389, 422, 432.
- 86 Там само. - Ф. 574. - Спр. 1547. - Арк. 18.
- 87 Там само. - Ф. 574. - Спр. 1547. - Арк. 18.
- 88 Летопись революции. - 1926. - № 3-4. - С. 182-183.
- 89 Там само. - № 5. - С. 184.
- 90 Трудовая правда. 1914. - 30 мая. - № 2.
- 91 ЦДА України. - Ф. 304. - Спр. 851. - Арк. 9; Ф. 336. - Спр. 3607. - Арк. 54.
- 92 Свод товарных цен на русских иностранных рынках за 1913 год; Своды отчетов фабричных инспекторов за 1900-1913 гг.
- 93 С.Каплун. Охрана труда в Союзе ССР в цифрах. - Москва, 1928. - С. 5-6.
- 94 История Украинской ССР. - Т. 5. - К., 1983. - С. 233.
- 95 Історія робітничого класу Української РСР. - Т. 1. - С. 408.
- 96 Там само. - С. 416.
- 97 Материалы по изучению истории профессионального движения на Украине. - Сб. 1.
- Изд-во ВЦСПС "Украинский рабочий". - С. 103.
- 98 ЦДА України. - Ф. 574. - Спр. 1348. - Арк. 58.
- 99 Історія робітничого та професійного руху друкарів Київщини. - С.55.
- 100 ЦДА України. - Ф.275. - Спр. 1164. - Арк. 14,36.
- 101 В. Модестов. Рабочее и профсоюзное движение в Донбассе до Великой Октябрьской социалистической революции. М, 1957. - С.80.
- 102 ЦДА України. - Ф.275. - Спр. 1164. - Арк. 57.
- 103 Одесский листок. -1913. - 31 мая, № 127.
- 104 Історія робітничого та професійного руху друкарні Київщини. - С.54.
- 105 Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. - С.55.
- 106 Г.Д.Бакулев. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. - 234.
- 107 А.А.Нестеренко. Очерки истории промышленности и положение пролетариата Украины в конце XIX - и начале XX вв. - С.293.
- 108 О.К.Авербах. Законодательные акты, вызванные войной 1914-1915 гг. - Т.П., Пч., 1915. - С.255.
- 109 Історія робітничого класу Української РСР. - Т.1. - С.441.
- 110 История профсоюзов России. Этапы, события, люди. - М., 1999. - С.57.
- 111 Історія робітничого та профспілкового руху друкарів Київщини. - С.61.
- 112 Материалы по изучению истории профессионального движения на Украине. Сб.1 - С.166.
- 113 ЦДА України. - Ф.571. - Спр. 1833. - Арк. 5,11.
- 114 Путь правды, 1911, 3 апреля, № 53.
- 115 ЦДА України. - Ф.571. - Спр. 1894. - Арк. 12,14,16,29.
- 116 Історія робітничого та професійного руху друкарів Київщини. -С.60.
- 117 ЦДА України. - Ф.304. - Спр. 1624. - Арк. 40-41.
- 118 Там само. - Ф.313. - Оп.2. - Спр.3117. - Арк.286.
- 119 А.Стадник, М.Прохоренко. Вказ. праця. - С.96.

-
-
- 120 Історія робітників та професійного руху друкарів Київщини. - С.63-65.
121 А.Стадник, М.Прохоренко. Вказ. праця. - С.98.
122 ЦДІА України. - Ф.575. - Спр. 591. - Арк. 50-52.
123 Історія робітничого класу Української РСР. - Т.1. - С.467.
124 Історія робітничого класу Української РСР. - Т.1. - С.467.
125 Знамя труда, 1917, 22 марта, № 5.
126 Там само, 1917, 20 апреля, № 23.
127 Рабочее движение в 1917 году. - С.84.
128 Н.Первак. Жовтневі дні в Донбасі, Донецьк, 1957. - С.8.
129 Там само.
130 А.Стадник, М.Прохоренко. Вказ. праця. - С.110.
131 Летопись революций, 1927, № 3. - С.236.
132 "Знамя труда", 1917, 5 июня, № 86.
133 "Знамя труда", 1917, 6, 20 апреля, № 14, 23.
134 Історія робітничого та професійного руху друкарів Київщини. - С.66-68.
135 Історія робітничого та професійного руху друкарів Київщини. - С.66-68.
136 "Знамя труда", 1917, 29 апреля, № 31.
137 "Пролетарий", Харьков, 1917, 31 мая, № 55.
138 ЦДІА України. - Ф.896. - Спр.5. - Арк.40, 41.
139 "Голос социал-демократа", Киев, 1917, 26 марта, № 6.
140 Рабочий контроль и национализация промышленности на Украине. Сб. док. и материалов. К., 1957. - С.77, 80
141 А.Стадник, М.Прохоренко. Вказ. праця. - С.116.
142 Пролетарий, 1917, 23 июня, № 7.
143 История профсоюзов России. - С.71.
144 Третья всероссийская конференция профессиональных союзов: Стенографический отчет. - М., 1927. - С.236.
145 История профсоюзов России. - С.71.
146 Третья Всероссийская конференция профессиональных союзов. - С.469.
147 Первый съезд профессиональных союзов: Стенографический отчет. - М., 1918. - С.346.
148 История профсоюзов России. - С.73.
149 Пролетарий, Харьков, 1917, 8 июня, № 62.
150 Д.Шлюсберг, И.Шингарев. Профессиональное движение в Киеве в 1917 году. - Изд-во ВУСПС "Украинский рабочий", 1928. - С.13.
151 ЦДІА України. - Ф.574. - Спр.1739. - Арк.150, 153.
152 Донецкий пролетарий, 1917, 2, 5 ноября, № 1, 4.
153 А.Стадник, М.Прохоренко. Вказ. праця. - С.130.
154 Известия Юга, 1917, 23 сентября (6 октября), № 165.
155 История профсоюзов России. - С.73.
156 Донецкий пролетарий, 1917, 23 ноября, № 18; 8 ноября, № 6.